

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อศ
ข814พ
2539
ฉ.1

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๙

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY

3961129891

พระประวัติ

วันที่ ๒๕ / ๕ / ๒๕๑๐
เลขทะเบียน ๐๙๓ ๑.๗
เลขหมู่ ๑๗
๗๕๑๔๗
๕๕๕๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔

คำนำ

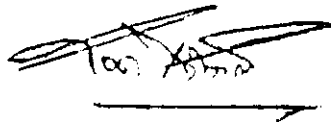
ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้า แชไชจรัส เกษมศรี ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กำหนดวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๙ หม่อมราชวงศ์ เกษมสโมสร เกษมศรี ผู้เป็นบุตร ได้แจ้งความประสงค์ต่อกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้

กรมศิลปากรยินดียินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์ เพราะนอกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการจะเป็นพระบิดาของหม่อมเจ้า แชไชจรัส เกษมศรี แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ยังเป็นพระบรมวงศ์ที่มีส่วนสำคัญในการปฏิรูประเบียบบริหารราชการแผ่นดิน การศาล และการต่างประเทศ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ นำประเทศให้พัฒนาเยี่ยงประเทศอารยะ และรักษาพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ส่งผลประโยชน์นานัปการให้แก่ประเทศชาติสืบมาจนทุกวันนี้ สมควรที่จะได้เผยแพร่พระเกียรติ ให้เป็นที่ปรากฏสืบต่อๆ ไป

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์แล้วเสร็จเมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๗ โดยได้รักษาตัวสะกดการันต์ ตามต้นฉบับเดิมไว้

(๔)

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน
ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศ แต่หม่อมเจ้า แชไชจรัส เกษมศรี เป็น
มาตุภูมิฐานธรรม และได้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทาน
ขออำนาจกุศลทั้งปวงจงเป็นพลวปัจจัยบันดาลให้หม่อมเจ้า แชไชจรัส
เกษมศรี ประสบแต่อริฏฐคุณมฤตผลดั่งมโนปณิธานของเจ้าภาพทุก
ประการเทอญ

(นายสมคิด โชติกวณิชย์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

มีนาคม ๒๕๓๙

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ล้นกระหม่อม

ระหว่างที่หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี ทรงมีชนมชีพอยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานผลไม้มาเยี่ยมและรับสั่งถามถึงอยู่เป็นประจำ

เมื่อหม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี ถึงชีพิตักษัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานเครื่องเกียรติยศประกอบศพ พร้อมทั้งพวงมาลาของหลวง และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ตลอดจนพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอด นอกจากนั้นยังเสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

หากหม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี ทรงมีญาณวิถีดุจพิงทรวงทราบได้แล้ว ก็คงจะทรงชื่นชมโสมนัส และซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น ที่ได้รับพระราชทานเกียรติยศอันสูงยิ่งในวาระสุดท้ายนี้

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท และน้อมรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ด้วยความจงรักภักดีตราบเท่าชีวิตจะหาไม่

ข้าพระพุทธเจ้า

หม่อมราชวงศ์เกษมสโมสร เกษมศรี

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อหม่อมเจ้าไชยวัธ เกษมศรี ถึงชีพิตักษัย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ ๗ สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ๗ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๗ พระราชทานพวงมาลามาวางที่หน้าโกศศพ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระราชวโรกาสกราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้า

หม่อมราชวงศ์เกษมสโมสร เกษมศรี

รำลึกในพระกรุณาธิคุณ

เมื่อหม่อมเจ้าแฮไชจรัส เกษมศรี ถึงชีพิตักษัย สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ๗ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ และสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพรรณวดี ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพวงมาลามาวางที่หน้าโกศศพ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบพระบาทด้วยความสำนึกในพระกรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้า

หม่อมราชวงศ์เกษมสโมสร เกษมศรี

รำลึกในพระกรุณา

เมื่อ หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี ถึงชีพิตักษัย พระเจ้าวรวงศ์
เธอพระองค์เจ้าโสภณสวสีพระวรราชาธินัดดามาตุ ได้ทรงพระกรุณา
ประทานพวงมาลามาวางที่หน้าโกศศพ ทั้งนี้ เป็นพระกรุณาเป็นที่สุด
และขอประทานกราบพระบาทน้อมรำลึกถึงอยู่เสมอ

รำลึกในพระกรุณาและขอบพระคุณ

ครอบครัวของ หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี ขอน้อมรำลึกในพระกรุณาของบรรดา พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ได้ประทานพวงมาลามาวางที่หน้าโกศศพ และเสด็จมาร่วมในการบำเพ็ญกุศล พร้อมกันนั้นก็ขอขอบคุณบรรดาญาติมิตรที่ได้มาแสดงความเสียใจ และนำพวงมาลามาวางที่หน้าโกศศพ ตลอดจนเป็นเจ้าภาพ และมาร่วมในการบำเพ็ญกุศลศพ

หน้าว่าง

หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี

ประสูติ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๔๘

ถึงชีพิตักษัย ๒๑ มีนาคม ๒๕๓๗

หน้าว่าง

ประวัติ

หม่อมเจ้าไชยจรัส เกษมศรี เป็นธิดาองค์ที่ ๓๕ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการฯ และหม่อมพุก เทวกุล ณ อยุธยา เป็นหม่อมมารดา ประสูติเมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงมีพี่น้องร่วมหม่อมมารดาเดียวกันรวม ๑๐ องค์ คือ

พลตรี หม่อมเจ้าปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าสมรศรีโสภา เทวกุล	
หม่อมเจ้าอาทิตย์อุไทย เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าพวงรัตน์ประไพ ชุมพล	
หม่อมเจ้าอัศนีฟองฟ้า เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าประภาภรณ์ เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย
หม่อมเจ้าจิราโรหิณี เทวกุล	ถึงชีพิตักษัย

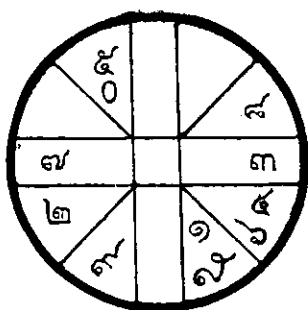
หม่อมเจ้าไชยจรัส ฯ ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าสโมสรเกษม เกษมศรี โอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เมื่อวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ และมีบุตร ๑ คน คือ หม่อมราชวงศ์เกษมสโมสร เกษมศรี

หม่อมเจ้าไชยจรัส ฯ เริ่มประชวรและเสด็จไปประทับ ณ
โรงพยาบาลสมิตติเวช เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๓๗ และได้ถึงชีพิตักษัย เมื่อ
วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙ ด้วยอาการอันสงบ สิริรวมชนมายุ ๙๑ ปี

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ชัดดียพิศาลสุรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรภราดร สโมสรเอณกนิตีปรีชา มหาสุมันตยานุวัตรวิบูลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณ นีรุกติญาณ วิทยาคุณนาทิสาศตร โหรงกลานุวาทนานาปกรณ กียรติกำจรจิรกาล บริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตร มัทวเมตตาวาธยาศัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมมิกนาถบพิตร ทรงพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ ณ วันเสาร์ที่ ๒๗ พฤศจิกายน ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ มีดวงพระชันษา ดังนี้

และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามนั้น พระราชทานพระพรด้วยคาถาพระราชนิพนธ์ดังต่อไปนี้

๑ เทวณตโรทยวโส
นามมโหตุ กุมารสส

อิติ เสฎฐจาภิเชยโต
อิมสเสว ปิยสส เม

รตนตตยเตเชน	มยหลจ ปุณฺณเตชสา
อัย ทีฆายุก โทตุ	กุมารโ มม บุตฺตโก
อโรโค สุขิต โทตุ	ยสวา ปรีวารวา
สมนฺหาคโต จ โทตุ	ตถารูเปน เตชสา
ยถาสกั รุกเขยย	มาตริ อณฺณโปสโต
กุลณจ อนฺรุกเขยย	เปตฺติกมฺปิ อนาคเต ฯ

คำแปลคาถาพระราชนิพนธ์ (๑)

“คำว่า เทวัญอุไทยวงศ์ จงเป็นนามแห่งกุมารนี้แล ผู้เป็นที่รักของเรา โดยเป็นนามาภิไธยอันประเสริฐ เพราะเดชแห่งพระรัตนตรัยด้วย เพราะเหตุแห่งบุญของเราด้วย ขอกุมารผู้เป็นบุตรของเรานี้ จงมีอายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ มีบริวาร และประกอบด้วยเดชเห็นปานนั้น พึงรักษามารดาของตนอย่างไร จากบุรุษอื่น และพึงตามรักษาตระกูล แม้เป็นของบิดาไว้ในอนาคตกาล”

สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการ เป็นที่ ๒ ในพระเจ้าลูกเธอที่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิยมหาราชศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลปัจจุบันนี้^(๒) เป็นพระชนนี, พระองค์ที่ ๑ คือ พระองค์เจ้าชายอนุภรรณอนันตนครชัย ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ พระองค์ที่ ๒ สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการ ประสูติเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ พระองค์ที่ ๓ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน ประสูติเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ พระองค์ที่ ๔ สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าพระบรมราชเทวี^(๓) ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ พระองค์ที่ ๕ สมเด็จพระ

(๑) คำแปลคาถาพระราชนิพนธ์นี้ พระสาสนโสภณ (เจริญ) วัดเทพศิรินทร์ แปล

(๒) รัชกาลที่ ๖

(๓) คือสมเด็จพระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า

พระรูปสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการฯ สลักด้วยหินอ่อน เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ ห้องเทวะวงศ์ กระทรวงการต่างประเทศ วังสราญรมย์

พระศรีพัชรินทรราชมราชินีนาถฯ ประสูติเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖
พระองค์ที่ ๖ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์^(๑) ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘

พระราชโอรสธิดาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ซึ่งประสูติในรัชกาลที่ ๔ ถ้าว่าโดยรุ่นพระชันษาเป็น ๓ ชั้นคือ ที่ประสูติ
แต่ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ นับว่าเป็นชั้นใหญ่ได้
โสกันต์และถ้าเป็นพระราชกุมารได้ทรงผนวชเป็นสามเณรในรัชกาลที่ ๔
แทบทั้งนั้น พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ มาจน
ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๔ นับว่าเป็นชั้นกลาง พอทรงพระเจริญวัย แต่ไม่ทัน
ได้โสกันต์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๕
มา นับว่าเป็นชั้นเล็ก ในรัชกาลที่ ๔ ยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งนั้น สมเด็จพระ
กรมพระยาเทวะวงศโรปกการอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นกลางเมื่อสิ้นรัชกาล
ที่ ๔ กำลังทรงเล่าเรียน พอประจวบการเปลี่ยนแปลงวิธีศึกษาของ
พระราชกุมาร อันเป็นเหตุข้อสำคัญในเรื่องพระประวัติ เนื่องตลอดถึงที่
ทรงรับราชการบ้านเมืองในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้นควรจะกล่าวถึงเรื่อง
การศึกษาของเจ้านายในสมัยนั้นให้พิศดารสักหน่อย

อันการศึกษาของเจ้านายและลูกผู้ดีมีสกุลแต่ก่อนมา โรงเรียน
หรือวิทยาลัยอย่างเช่นเราเข้าใจกันทุกวันนี้ยังหาไม่ แต่ส่วนวิธีศึกษานั้น
ถ้าจะว่า ก็มีเป็นชั้นประถมมัธยมและอุดมศึกษา ทำนองเดียวกับระเบียบ
ในปัจจุบันนี้ กุลบุตรเริ่มเรียนวิชาเบื้องต้นแต่อ่านเขียนและจรรยา มารยาท
แล้วเรียนวิชาสามัญชั้นสูงขึ้นไป ที่สุดเรียนวิชาเฉพาะอย่างเป็นอาชีพ
แต่สถานที่เล่าเรียนนั้นต้องไปศึกษาในสำนักชิตนอาจารย์ และผู้ชำนาญ
วิชาซึ่งประสงค์จะร่ำเรียน ให้ฝึกหัดสั่งสอนโดยเฉพาะตัวไปจนกว่าจะ
รอบรู้ชำนาญทำการเป็นอิสระได้โดยลำพัง เป็นประเพณีมีมาดังนี้

(๑) ถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระ กรมพระ

แต่โบราณ ส่วนพระราชกุมารนั้น การศึกษาชั้นประถมทรงเล่าเรียนภายในพระบรมมหาราชวัง ในสำนักเจ้านายหรือกุลนารีที่รอบรู้เป็นอาจารย์ฝึกสอนแต่ยังทรงพระเยาว์ทุกพระองค์ ครั้นเจริญพระชันษาถึง ๗ ปี ๘ ปี ก็เริ่มทรงเล่าเรียนชั้นมัธยมศึกษาคือเรียนภาษามคอเป็นต้น และฝึกหัดขัดตติยวิชาต่างๆ เช่นทรงม้าและยิงปืนเป็นต้น ถึงขั้นนี้ทรงศึกษาต่ออาจารย์ผู้ชาย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ฝึกสอนที่ในพระบรมมหาราชวังข้างฝ่ายหน้า ทรงรำเรียนไปจนโสกันต์ แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรไปประทับอยู่วัดพระราชนัดดาหนึ่งบ้าง นานกว่านั้นบ้าง ทรงศึกษาอักษรสมัยชั้นสูง และพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาเป็นที่สุดของชั้นมัธยมศึกษา ครั้นลามนทพจะทรงปฏิบัติราชการทางใดก็ทรงศึกษาเฉพาะราชการทางนั้นต่อท่านผู้ใหญ่ซึ่งชำนาญ หรือได้บัญชาการนั้นๆ ไปจนทรงสามารถรับราชการได้โดยลำพังพระองค์เป็นแบบแผนสืบมาดังนี้

การเปลี่ยนแปลงประเพณีศึกษาของเจ้านาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มรื้อก่อน เหตุด้วยทรงพระราชดำริเห็นโดยพระปรีชาญาณ มาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ว่าสยามประเทศนี้คงจะมีกิจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นทุกที ความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมฝรั่ง จะเป็นความต้องการของบ้านเมืองในวันหน้า จึงทรงพากเพียรเรียนภาษาอังกฤษต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน จนทรงสิ้นหัดแต่ยังทรงผนวช แต่ผู้อื่นที่จะได้คิดเห็นดังพระราชดำริ หรือที่ได้อุตสาหะพยายามตามเสด็จในการเรียนเช่นนั้นมีน้อย ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อมาในไม่ช้าก็เกิดการเกี่ยวข้องกับฝรั่งดังทรงคาดไว้ เหตุด้วยรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและมีกงสุลต่างประเทศกับทั้งพวกพ่อค้าฝรั่ง เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้นทุกที

จนกิจการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเป็นข้อสำคัญขึ้นในราชการแผ่นดิน

เพราะเหตุดังกล่าวมา เมื่อพระราชโอรสธิดาทรงเจริญขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดจะให้เรียนภาษาอังกฤษในชั้นมัธยมศึกษาทุกพระองค์ โปรดฯ ให้หาผู้ฝึกสอน ได้ ครุผู้หญิงมาจากเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งชื่อ นางสีโอโนเวน โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นเป็นที่แรกที่ภายในพระบรมมหาราชวัง พระราชโอรสธิดาที่เป็นชั้นใหญ่ได้ทันเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนนั้น แต่ นางสีโอโนเวนสอนอยู่ไม่เต็ม ๓ ปี ก็กลับไปเสีย หาตัวแทนไม่ได้ จึงต้องเลิกโรงเรียนเสียคราวหนึ่ง แต่ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล่าเรียนรู้ออกอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้จ้างหม่อจันตเลมาสอนภาษาอังกฤษถวาย ในเวลาเมื่อเสด็จออกไปประทับอยู่ ณ ตำหนักสวนกุหลาบ ได้ทรงเล่าเรียนต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงพยายามจัดการศึกษาของพระเจ้าน้องยาเธอทั้งปวงตามพระราชดำริของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕

แต่การศึกษาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ขยายกว้างขวางออกไปกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มริเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เหตุเพราะได้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีการของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์ และเมืองชะวาคครั้งหนึ่ง ต่อมาได้เสด็จไปทอดพระเนตรที่ในประเทศอินเดียอีกครั้งหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับผู้ดีมีตระกูลขึ้นในกรมมหาดเล็กซึ่งทรงจัดขึ้นใหม่ เพราะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการสมัครฝึกหัดเป็นทหารอยู่มาด้วยกัน โรงเรียนที่ตั้งขึ้นครั้งนั้น เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยแห่ง ๑ โปรดฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นที่หลวงสารประเสริฐเป็นอาจารย์ใหญ่

ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกแห่ง ๑ ได้ครูอังกฤษชื่อนายฟรานซิสยอชแปเตอร์สัน มาเป็นอาจารย์ โปรดฯ ให้ส่งบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอ ๆ ชั้นใหญ่ที่ยังไม่มีตำแหน่งราชการ กับทั้งพระเจ้าน้องยาเธอฯ ชั้นกลางชั้นเล็ก ซึ่งมีพระชันษาถึงเวลาเล่าเรียนชั้นมัธยม เข้าโรงเรียนภาษาอังกฤษแทบทั้งนั้น นอกจากพระเจ้าน้องยาเธอ ยังมีหม่อมเจ้าและพวกผู้ดีที่เป็น นายทหารมหาดเล็ก ที่โปรดฯ ให้เข้าเล่าเรียนในโรงเรียนภาษาอังกฤษก็อีกมาก ความที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องเบื้องต้นของการเปลี่ยนแปลงวิธีศึกษาในประเทศนี้ ซึ่งดำเนินสืบมาโดยลำดับจนเกิดกรมและกระทรวงศึกษาธิการ และกระทรวงธรรมการ จัดการศึกษาสำหรับประเทศในปัจจุบันนี้ แต่นี้จะกล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับประวัติสมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปกการต่อไป

สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปกการเมื่อยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงเล่าเรียนอักษรสมัยชั้นประถมในสำนักพระองค์เจ้าหญิงกฤษณา พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วเริ่มทรงเล่าเรียนภาษามคธขึ้นชั้นมัธยมศึกษาในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) แต่ทรงพระเจริญวัยไม่ทันจะได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าเรียนวิชาความรู้ชั้นมัธยมศึกษาต่อมา จนโสกันต์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และเรียนอักษรสมัยชั้นสูง ต่อมาในเวลาเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้นจนตลอดพรรษา ได้ถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์ฉกษัตริย์แล้วลามผนวชมาประทับอยู่ ณ ตำหนักข้างหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตวรชัย ด้วยวังซึ่งพระองค์เจ้าอุณากรรณฯ ได้พระราชทานที่ใกล้สะพานถ่านยัง

สร้างไม่แล้ว แต่ต่อมาไม่เข้าสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้พระราชทานวังกรมหมื่นภูเบศร์ราชเทฤทัย ที่ริมแม่น้ำเหนือป้อมมหาฤกษ์ (อยู่ในบริเวณโรงเรียนราชินีบัดนี้) ทั้ง ๒ พระองค์จึงทรงหาแพจอดเป็นที่ประทับอยู่หน้าวังนั้น แต่พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันต์นรชัยสิ้นพระชนม์เสียเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

ขณะเมื่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการลาผนวชสามเณรนั้น พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันต์นรชัยได้เป็นตำแหน่งนายร้อยตรีอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการจึงทรงสมัครเข้าเป็นนักเรียนนายร้อย ได้ฝึกหัดอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กด้วยในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นว่ามีพระปรีชาเฉลียวฉลาดและทรงเล่าเรียนรอบรู้เกินกว่าพระชันษาที่ยังทรงพระเยาว์อยู่เพียงนั้น ก็ทรงพระเมตตา โปรดฯ ให้ตามเสด็จประพาสอินเดียในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นรุ่นเล็ก ๒ พระองค์ด้วยกันกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นเหตุให้ทรงชอบชิตสนิทเสน่หามาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง (ณ ตึกข้างประตูพิมานไชยศรี ที่ตั้งสำนักงานกรมพระคลังข้างที่บัดนี้) สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็ได้เข้าเป็นนักเรียนในชั้นแรก แต่ในชั้นนั้นนักเรียนมีมากด้วยกัน มีครูแต่คนเดียวจึงต้องแบ่งนักเรียนออกเป็น ๒ แผนกๆ เจ้านายเรียนตอนเช้า แผนกนายทหารเรียนตอนบ่ายเจ้านายไม่ติดเล่าเรียนได้โอกาสได้เข้าเฝ้าแทนในตอนบ่ายเป็นนิจ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าอยู่หัว จึงได้ทรงใช้สอยสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการติดพระองค์ ต่อมาในเวลาทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่นั้น แต่ส่วนโรงเรียนภาษาอังกฤษตั้งอยู่อย่างเช่นแรกตั้งเพียงสัก ๒ ปีเศษนักเรียนร่วงโรยไป เพราะ

พระเจ้าน้องยาเธอที่เป็นชั้นใหญ่เสด็จไปมีตำแหน่งรับราชการต่าง ๆ เสียเป็นลำดับมา พวกนายทหารมหาดเล็กเมื่อการทหารมีมากขึ้น เวลาที่จะเรียนภาษาอังกฤษก็มีน้อยลง และที่สุดพวกนักเรียนที่เล็กเรียนไปโดยสิ้นความอุตสาหะก็ยังมีอีกพวกหนึ่ง นักเรียนลดน้อยลงจนครูดคิดจะลากลับไป แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศรเดชกับสมเด็จพระ กรมพระยาเทวะวงศโรปกการ และพระเจ้าน้องยาเธอมีอีกบางพระองค์ ซึ่งทรงรักจะศึกษาต่อไปให้ตลอด จึงชักชวนครูแล้วกราบบังคมทูลฯ ขอให้ตั้งการฝึกสอน ณ ตำหนักหอนิเพทพิทยาที่ริมประตูศรีสุนทร (ตรงห้องเครื่องมหาดเล็กที่สร้างใหม่บัดนี้) อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศรเดชในสมัยนั้น สมเด็จพระ กรมพระยาเทวะวงศโรปกการ ได้ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษ ต่อมาในชั้นนี้อีกปีเศษจึงเลิกเรียน เพราะต่างพระองค์ต่างไปมีตำแหน่งรับราชการตามกันโดยลำดับ

พระประวัติสมเด็จพระ กรมพระยาเทวะวงศโรปกการตอนเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดิน จะแสดงให้เห็นทราบเรื่องชัดเจนจำจะต้องกล่าวถึงลักษณะราชการ ที่เป็นอยู่ในเวลานั้น พอเป็นเค้าความเสียก่อน เพราะสมเด็จพระ กรมพระยาเทวะวงศโรปกการเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดินในสมัยอันเป็นหัวข้อสำคัญของพงศาวดารบ้านเมืองตอนหนึ่ง และได้ทรงมีหน้าที่กระทำการสำคัญของบ้านเมือง ตั้งแต่แรกเสด็จเข้ารับราชการ ก็ลักษณะราชการตอนต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชันษาได้เพียง ๑๖ ปี ยังนับว่าอยู่ในเขตต์ทรงพระเยาว์วัย จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์มา ๕ ปี เพราะฉะนั้นในระหว่างเวลา ๕ ปี นั้นยังไม่ต้องทรงรับภาระราชการแผ่นดินทั่วทุกอย่าง จึงเสด็จไปประพาสทอดพระเนตรลักษณะการงานในนานาประเทศและทรงจัดการ

3961129891

แต่บางอย่างซึ่งไม่เกี่ยวข้องเป็นข้อสำคัญถึงราชการบ้านเมือง ดังเช่น
 ตั้งกรมทหารมหาดเล็ก และเริ่มจัดบำรุงการเล่าเรียนตั้งได้กล่าวมาแล้ว
 นั้นเป็นต้น จนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระชันษาพันเขตต์ทรงพระเยาว์วัย
 เมื่อทรงผนวชแล้วจึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกอีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นก็
 ทรงว่าราชการแผ่นดินรับผิดชอบเองต่อมา ราชการที่เป็นความลำบากอยู่
 ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับภาระว่า
 ราชการแผ่นดินนั้น มีการพระคลังเป็นสำคัญ เหตุด้วยแต่ก่อนมา
 การเก็บภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินแยกย้ายกันอยู่ในกระทรวงต่างๆ
 แล้วแต่เจ้ากระทรวงจะจัดการเก็บ พระคลังมหาสมบัติเป็นแต่พนักงาน
 รับเงินหลวงตามแต่ต่างกระทรวงจะส่งมา ผลประโยชน์ซึ่งควรได้สำหรับ
 แผ่นดินรั่วไหลไปเสียทางอื่นเป็นอันมาก แต่ส่วนการใช้จ่ายนั้นพระคลัง
 มหาสมบัติต้องจ่ายเพิ่มรายการขึ้นทุกที ที่สุดเงินรายได้ก็ไม่พอจ่ายต้อง
 ค้างชำระ รัฐบาลเป็นหนี้สินอยู่เป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระ
 จุฬจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าว่าราชการแผ่นดิน จึงต้องทรงพระราช
 ดำริแก้ไขความขัดข้องเรื่องการพระคลังก่อนอย่างอื่น ทรงหารือกับ
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนครินทร์ ซึ่งเป็นตำแหน่งอธิบดีพระคลัง
 มหาสมบัติ จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ นั้น ให้มี
 พนักงานบัญชีกลางสำหรับรวบรวมบัญชีผลประโยชน์แผ่นดิน และตรวจ
 ตราการเก็บภาษีอากรในกระทรวงต่างๆ ขึ้นเป็นที่แรก อันเป็นต้นของ
 กระทรวงพระคลังทุกวันนี้ แต่ในชั้นเมื่อแรกตั้ง ตัวพนักงานซึ่งสามารถ
 ทำการให้ลุล่วงได้ตั้งพระราชประสงค์ยังมีน้อยไม่พอแก่การ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่า การที่จัดจะไม่สำเร็จ
 จึงรับหน้าที่ส่วนการตรวจบัญชีต่างกระทรวงมาทรงทำเองเมื่อปีจอ พ.ศ.
 ๒๔๑๗ โปรดฯ ให้จัดตั้งสำนักงานเรียกในครั้งนั้นว่า“อดีต ออฟฟิศ”
 ขึ้นในพระราชมนเทียรสถานใกล้ที่เสด็จประทับ แล้วทรงเลือกสรรผู้ช่วย

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พระราชธรรมาซึ่งทรงรับไปนั้น ได้กรมพระนเรศวรฤทธิซึ่งเพิ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นขึ้นพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระยาเทวะวงศโรโปการซึ่งเพิ่งทรงเล่าเรียนสำเร็จพระองค์หนึ่งโปรดฯ ให้เป็นหัวหน้าพนักงานออกติดต่อพินิจมาแต่แรกตั้ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงทรงทำการที่ออฟฟิศนั้นทุก ๆ วัน การก็สวดกแก่พระราชธรรมาตลอดไปจนถึงราชการอย่างอื่น ๆ จึงโปรดฯ ให้เจ้านายซึ่งเป็นหัวหน้าพนักงานในออกติดต่อพินิจสนองพระเดชพระคุณช่วยพระราชธรรมาอย่างเป็นราชเลขาธิการในราชการอย่างอื่นเพิ่มเติมขึ้นจากการตรวจบัญชีคลังและต่อมาไม่ช้าก็ทรงจัดออฟฟิศนั้นตั้งเป็นพนักงานราชเลขาธิการเป็นต้นเดิมของกรมราชเลขาธิการทุกวันนี้ การตรวจบัญชีคลังคงเป็นส่วนหนึ่งของพนักงานราชเลขาธิการ

เมื่อสมเด็จพระยาเทวะวงศโรโปการเสด็จเข้ารับราชการมีตำแหน่งในออกติดต่อพินิจนั้น แม้พระชันษาได้เพียง ๑๗ ปี พระคุณวุฒิปรากฏแก่คนทั้งหลาย ว่าทรงพระปรีชาฉลาดเฉลียวและรอบรู้ทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษและวิชาเลข ในกระบวนที่ได้เล่าเรียนไม่มีผู้ใดจะเยี่ยมยิ่งกว่าในสมัยนั้น ก็ผู้ที่รับราชการอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน มีรู้ภาษาอังกฤษคนเดียวแต่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งได้ไปเรียน ณ ประเทศอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เมื่อกลับมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง ตั้งเป็นนายราชานัดยานุหารหุ้มแพรพิเศษในกรมพระอาลักษณ์ รับราชการเป็นทำนองราชเลขาธิการฝ่ายภาษาต่างประเทศมาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นพระยาจางวางมหาดเล็ก และเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กด้วย เมื่อสมเด็จพระยาเทวะวงศโรโปการเสด็จเข้าไปรับราชการ จึงมีผู้ที่ได้เรียนรู้

ภาษาอังกฤษอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์สำหรับทรงใช้สอยในการต่างประเทศ เป็นสองชั้นด้วยกันกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็และราชการที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศเกิดเป็นการสำคัญมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว แต่ลักษณะการที่เกี่ยวข้องนั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีแต่เนื่องด้วยเหตุที่ฝรั่งต่างประเทศเข้ามาค้าขายในเมืองไทย กับเรื่องเขตต์แดนเป็นข้อสำคัญมาถึงรัชกาลที่ ๕ การที่เกี่ยวกับฝรั่งเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่งคือที่มีพระราชประสงค์จะตรวจค้นตำรับตำราของต่างประเทศ เลือกพิมพ์แบบแผนมาใช้ในการต่าง ๆ ที่จะทรงจัดขึ้นในประเทศนี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการจึงได้ทรงมีหน้าที่รับราชการเกี่ยวเนื่องในการต่างประเทศ เพราะเหตุทรงคุณวุฒิเหมาะแก่การนั้นมาแต่แรก มีตำแหน่งรับราชการแผ่นดิน

แม้เมื่อมีตำแหน่งรับราชการแล้ว สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการยังทรงพยายามเล่าเรียนต่อมาในเวลาว่างราชการทั้งวิชาภาษาไทยภาษาอังกฤษและวิชาเลข วิชาเลขนั้นในตอนนั้นทรงศึกษาวิชาเลขตามวิธีไทยในสำนักขุนโชติพรหมา (เลิม) ในกรมโหรต่อมา จนทรงทราบวิชาโหราศาสตร์ อาจจะทำประติทินและคำนวณสุริยุปราคา จันทรุปราคาได้ ภายหลังมาจึงได้ทรงคิดวิธีประติทินไทยใช้ตามสุริยคติกาลขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายและโปรดให้ใช้เป็นประเพณีของบ้านเมือง แต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ สืบมาจนบัดนี้ ในส่วนทางความรู้ฝ่ายต่างประเทศนั้น ในตอนนั้น นายเฮนรี อาลบาสเตอร์ เข้ามารับราชการมีตำแหน่งอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เป็นที่ทรงปรึกษาหารือด้วยเรื่อง নিজ ผลของการที่ทรงพระอุตสาหะศึกษาหาวิชาความรู้ต่อมาโดยลำพังพระองค์ตอนนี้เป็นเหตุเพิ่มพูนพระปรีชาสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณพอพระราชหฤทัยยิ่งขึ้นโดยลำดับมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นคุณวุฒิ และทรงพระเมตตา สมเด็จพระยาเทวะ

วงศวโรปการเพียงใด มีแจ้งอยู่ในประกาศครั้งทรงตั้งเป็นกรมหมื่นฯ ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้าไม่จำเป็นต้องพรรณนาในที่นี้

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๑ มีเหตุอริเกิดขึ้นในระหว่างรัฐบาลไทยกับนาย ทอมัสยอช นอกส์ ผู้เป็นเอเยนต์และกงสุลเยเนราลผู้แทนรัฐบาลอังกฤษ อยู่ในกรุงเทพฯ และในสมัยนั้นตั้งแต่ไทยได้ทำหนังสือสัญญาทาง พระราชไมตรีกับนานาประเทศเมื่อในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลต่างประเทศ เป็นแต่ตั้งกงสุลเป็นผู้แทนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มียศเพียงเป็นแต่กงสุล เยเนราลเป็นอย่างสูง ฝ่ายไทยก็ยังมีทูตไปอยู่ในต่างประเทศที่มีทาง ไมตรีไม่ การที่จะเจรจาว่ากล่าวกับรัฐบาลต่างประเทศใด ได้แต่พูดจา กับกงสุลของประเทศนั้นที่อยู่ในกรุงเทพฯ ถ้าเกิดอริวิวาทขึ้นกับกงสุล ก็ไม่มีทางที่จะทำอย่างไรให้รัฐบาลของกงสุลนั้นทราบความจริงได้ นอกจากแต่งราชทูตพิเศษออกไปยุโรป เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มองสิเออร์ โอบายเร็ด กงสุลฝรั่งเศส เคยมาประพุดติเกะกะขึ้นคราวหนึ่ง พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องโปรดฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นราชทูตพิเศษออกไปยังเมืองฝรั่งเศส มาถึงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อนาย นอกส์ กงสุลเยเนรอลอังกฤษประพุดติเกะกะขึ้น เสนาบดีปรึกษากัน ให้ทำตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เป็นราชทูตพิเศษออกไปว่ากล่าวกับรัฐบาลที่เมืองอังกฤษ เมื่อ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปราชการครั้งนั้น ตำแหน่งราชเลขาธิการว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการ เป็น ราชเลขาธิการ ต้องรอการทรงผนวชเป็นพระภิกษุมัจจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้ทรงผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวโรปการ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามตามประเพณี พระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงผนวช สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นพระอุปชฌายะ สมเด็จพระสังฆราชปุสสเทว วัดราชประดิษฐเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงผนวช

แล้วไปประทับอยู่ ณ วัดราชประดิษฐ แต่ในเวลานั้นราชการในหน้าที่
 ราชเลขาธิการมีมาก ทรงเกรงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจะได้ความลำบาก จึงได้กราบบังคมลาทรงผนวชแต่เพียง
 ๑๕ วัน พอมีให้ผิดขัดตียประเพณีที่เคยมีมา เมื่อลาผนวชแล้วได้
 พระราชทานวังเดิมของพระองค์เจ้าอนุากรณอนันตนครชัยที่ใกล้สะพาน
 ถ่าน และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทานได้เสด็จย้ายไปประทับอยู่วังใหม่
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ และต่อมาถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาเป็น
 กรมหมื่นฯ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความดีในครั้งนั้นดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๔
 พรรษา บัตยุบันกาลสัปตสังวัจฉรวีสายมาส กาศปักษเอกาทสัถิติ
 ศศิวารปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
 รัชกาล พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
 พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ได้ทรงอุตสาหุสำหรับร่ำเรียนวิชาทั้งภาษาไทย
 ภาษาอังกฤษชำนาญชำนาญ จึงได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ
 ราชการ ประกอบด้วยความอุตสาหุเพียรมิได้ย่อหย่อน ทรงบังคับ
 การงานสิ่งใดโดยซื่อตรงเที่ยงธรรมเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
 มาช้านานบัดนี้ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาฉลาดในราชกิจทั้งปวงทั่วถึง
 สมควรจะได้รับราชอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้
 จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนา
 เลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์เป็น
 พระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้า

ห้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศโรปกการ นาคนามทรงศักดิ์นา ๑๕,๐๐๐
ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง
จงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ
พิพัฒน์มงคล วิบุลยศุภผลอนสารสมบุรณ์ อุดมยศเกียรติยศเดชาบุภาพ
ทุกประการเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นเทวะวงศโรปกการ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นภูบาลสวามิภักดิ์ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นรักษัพยุพผล ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ทำราชการในหลวงและในกรมตาม
อย่างตามธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้า
ต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๒^{๑๑} ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก ศักราช ๑๒๔๓ เป็นวันที่
๔๕๗๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ถึงสมัยนี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศโรปกการได้ทรงรับราชการ
สองตำแหน่ง คือในตำแหน่งราชเลขาธิการ เป็นที่ทรงปรึกษาในราชการ
ต่างประเทศด้วยตำแหน่งหนึ่ง มีตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติ
เป็นผู้บัญชาการกรมบัญชีกลางด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ต้องทรงแบ่งเวลา
ไปรับราชการที่หอรัษฎากรพิพัฒน์แล้วเข้าไปประจำราชการในสำนักงาน
กรมราชเลขาธิการเสมอทุกวัน เมื่อทรงรับราชการในตำแหน่งที่กล่าวมานี้
สมเด็จพระยาเทวะวงศโรปกการได้ทรงคิดอ่านการสำคัญให้
สำเร็จดังพระราชประสงค์สองอย่าง คือในเรื่องตั้งราชทูตไทยไปประจำ
อยู่ในราชสำนักต่างประเทศเป็นที่แรก ได้เริ่มตั้งในประเทศอังกฤษเมื่อ
ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วตั้งในประเทศฝรั่งเศสและประเทศอื่นๆ ต่อมา
ได้ผลตัดความลำบากซึ่งต้องเจรจาว่าชานแต่กับกงสุลในกรุงเทพฯ นี้

แล้วเลยเป็นเหตุให้นานาประเทศยกย่องเกียรติยศสยามประเทศ ตั้งราชทูตมาประจำในราชสำนักนี้เรื่อง ๑ ต่อมาถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้ทรงคิดอ่านเรื่องทำสัญญากับรัฐบาลอังกฤษให้มีวิธีการศาลต่างประเทศขึ้นที่เมืองเชียงใหม่เป็นเริ่มแรกที่จะเอาคนในบังคับต่างประเทศเข้ามาไว้ในอำนาจศาลไทยได้อีกเรื่อง ๑ การทั้งสองเรื่องนี้มิได้ปรากฏพระนามสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการในจดหมายเหตุราชการ เพราะในเวลานั้นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ยังเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เป็นผู้จัดการและทำหนังสือสัญญาตามรับสั่ง แต่ที่แท้ที่นั่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการได้ทรงชวนช่วยแต่ต้นจนสำเร็จทั้งสองเรื่อง

ต่อมาปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เกิดปัญหาขึ้นถึงเรื่องผู้ที่จะเป็นแทนคนทั้งหลายก็เห็นกันโดยมาก ว่าไม่มีผู้ใดจะเหมาะกว่าสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริเห็นเช่นนั้น แต่หากยังทรงเกรงอยู่ว่าจะเกิดความครหาเพราะเหตุที่เสนาบดีในสมัยนั้นล้วนเป็นผู้ใหญ่สูงอายุ สมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการพระชันษาได้เพียง ๒๗ ปี คนทั้งหลายจะเข้าใจกันไปว่าทรงตั้งแต่งเพราะความลำเอียง โดยทรงพระเมตตาในส่วนพระองค์ต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์กราบบังคมทูลรับรอง จึงได้ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

เมื่อสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการ ทรงรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศนั้น ประเพณีที่เป็นอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ เสนาบดีเจ้ากระทรวงย่อมบัญชาราชการที่บ้านเรือนของตน เจ้าหน้าที่มีราชการอันใดก็นำไปเสนอและรับคำสั่งที่บ้านเสนาบดี ยังมีได้ตั้งสำนัก

งานซึ่งข้าราชการในกระทรวงตั้งแต่ผู้ใหญ่จนผู้น้อยจะต้องไปพร้อมกัน ทำราชการตามเวลาอย่างทุกวันนี้ สมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปการ ไม่ทรงเห็นชอบในประเพณีที่เป็นอยู่เช่นนั้น ได้กราบบังคมทูลฯ เมื่อจะทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้มีที่สำนักงาน กระทรวงการต่างประเทศเหมือนกับประเทศอื่น จึงพระราชทานวัง สราญรมย์ให้ยืมใช้เป็นศาลาว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เป็นแรก ที่จะมีศาลาว่าการกระทรวง ฯ ซึ่งเสนาบดีต้องไปประจำทำการเหมือนกับข้าราชการผู้น้อย เป็นเยี่ยงอย่างขึ้นก่อน แล้วกระทรวงอื่นจึงได้จัดตามต่อมา ไม่ได้ตั้งสำนักงานอย่างเดียว ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวิโรปการทรงพระดำริจัดขึ้นเป็นที่แรก ถึงระเบียบการในสำนักงาน กระทรวงเช่นแบ่งปันหน้าที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนวิธีร่างเขียน และเก็บจดหมายในราชการ ซึ่งใช้กันเป็นแบบอยู่ทุกกระทรวงในทุกวันนี้ ก็เป็นของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวิโรปการทรงพระดำริจัดขึ้นในครั้งนั้น กระทรวงอื่นรับแบบอย่างทำตามต่อมา และที่สุดมีข้อสำคัญในพงศาวดารอย่างหนึ่ง ซึ่งควรกล่าวไว้ให้ปรากฏ คือที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวิโรปการเป็นเสนาบดีแรกที่เป็นผู้รู้ภาษาต่างประเทศ แต่ก่อนมาหาปรากฏว่าเคยมีไม่

ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศเป็นกรมหลวงฯ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความดีดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๔ พรรษา ปัตยุบันกาลโสณสังวัจจร วิสาขมาส กาศปักษเอการสีดีถี ศุกรวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้า

น้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศโรปกการ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีความชอบเป็นอันมาก ได้ปรากฏอยู่ในคำประกาศเมื่อเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้นมาก็ได้ทรงพระอุทสาหะรับราชการต่างๆ ซึ่งเป็นราชการสำคัญใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เป็นที่ได้ทรงปรึกษาหารือในราชกิจต่างประเทศและการในพระนครเป็นอันมาก แต่ยังมีเสด็จดำรงอยู่ในที่ไปรเวตสิเกรตารีหลวง ก็ได้รับกระแสพระราชดำริมีหนังสือไปมากับคนต่างประเทศด้วยข้อราชการในส่วนพระองค์บ้าง ข้อราชการแผ่นดินบ้าง ระเบียบเหตุการณ์อันจะเป็นความลำบากในราชการให้เบาบางและสงบบรรจบไปโดยมาก จนภายหลังได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศ จัดการในตำแหน่งให้เป็นไปโดยเรียบร้อย สมควรแก่แบบอย่างราชการในกรุงสยามในกาลก่อน และอนุโลมตามแบบอย่างประเทศทั้งปวงในการซึ่งสมควรนั้น ราชการในกรมผู้ว่าการต่างประเทศก็สงบเรียบร้อย เป็นอันเบาพระราชหฤทัย และเป็นคุณต่อราชการขึ้นเป็นอันมาก การซึ่งจะทรงพระราชดำริการอันโดยอ้อมดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเป็นประธานที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตย์ กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งสองประการเจือกัน เพราะฉะนั้นการอันใดซึ่งจะทรงพระดำริยอมเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า และเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เป็นการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง ควรจะเป็นแบบฉบับมาตรฐานของข้าราชการ ซึ่งจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไปภายหน้า การซึ่งทรงประพฤติพระองค์อยู่พระอัยยาศัยและความประพฤติพระองค์ทั้งปวงย่อมเห็นห่างจากอดีตทั้ง ๔ ประการ เบาบางจากความถุษาและความกำเริบฟุ้งชาน โอบอ้อมอารีและอ่อนน้อมทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง ประกอบไปด้วยพระสติปัญญากว้างขวางลึกซึ้ง สามารถใน

ราชกิจใหญ่ยิ่งทั้งปวงทุกประการ ถึงว่ามีพระชนมายุน้อยก็ได้รับราชการ
ในตำแหน่งอันใหญ่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งราชการแผ่นดินและ
ราชการในพระองค์ สมควรที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศในตำแหน่ง
พระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่าง
พระเนตรพระกรรณพระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการमारพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้
สถาปนาเลื่อนพระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศโรปกการขึ้นเป็น
พระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า
พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการนาคนาม ทรงศักดินา
๑๕,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรม
มหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยคุณผลธนสารสมบุรณ์ อุดมลุยเกียรติยศ
เดชาานุภาพทุกประการเทอญ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เป็นหลวงเทวะวงศโรปกการ ถือศักดินา
๖๐๐

ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เป็นขุนภูบาลสวามิภักดิ์ ถือศักดินา
๔๐๐

ให้ทรงเลื่อน สมุหบัญชี เป็นหมื่นรักษัพยุหพล ถือศักดินา
๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรม
ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่าง
กรมทั้งปวงสืบไปให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ

ตั้งแต่ ณ วัน ๖^๑ ๖ คำ ปิจจ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘ เป็นวันที่
๖๔๐๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

๑๕ ๓๑ ๑๑

ศาลาว่าการต่างประเทศ

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ ๑๑๑

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรปการ เสด็จยก
ว่าการต่างประเทศ มาถึงพระสวีสถานที่รอบทักษิณ แล้วทรงแทน
อรรถกรรหัชกลดามนกรพชกร

ด้วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
เสด็จที่กระทรวงมหาดไทย มีลายพระหัตถ์ฉบับที่ ๑๑๑๑
ลงวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๔๑๑ ว่าให้ทรงรับออกพระสวีสถานที่
ราชวรินทร์ ที่ ๑๑๑ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๑๑ สั่งสำเนา
หนังสือพระภักดีภักย์กรมยंत्र ๑ ฉบับ สำเนาหนังสือเกษม
เฉยหวัง ๑ ฉบับ ในเรื่องเจ้าอนันตวรฤทธิเดชเจ้าชายโตโยค
ชนของพระสวีสถานที่ไปจากที่พักโดยเร็ว แล้วข้อความ
ในลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อีก
หลายประการที่ใกล้ลงสำเนามาให้ทรงทราบดีแล้ว ให้พระสวีส
ถานที่รับสั่ง ให้นำลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวลัยลักษณ์
ทรงทราบดี

พระทนต์ราชวรินทร์
กรมวังฯ (ร.ร.ค)

หนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศ ในสมัยที่สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการฯ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี และ
ทรงลงพระนามเอง

สำเนาจาก กองบรรณสารและห้องสมุด สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวง
การต่างประเทศ

ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียประเทศอังกฤษ จะทรงฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ในงานใหญ่เช่นนั้นเป็นประเพณีที่ พระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีต่างประเทศที่เป็นสัมพันธไมตรี ถ้ามิได้ไปช่วยงานเอง ก็ยอมแต่งตั้งเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่เป็นผู้แทน ไปช่วยงาน และในครั้งนั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษบอกกำหนดงานมาให้กราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้ สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารเสด็จไปช่วยงานฉลองราชสมบัติ ณ ประเทศอังกฤษแทนพระองค์แล้วโปรดฯ ให้เสด็จไปยังประเทศฝรั่งเศส ประเทศสวีเดน และไปถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้า วิลเฮมที่ ๑ เอมเปอเรอร์มัน ณ ประเทศเยอรมนีด้วย

สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารเสด็จไปยุโรปครั้งนั้น นอกจากที่ เป็นผู้แทนพระองค์และไปเจริญทางพระราชไมตรีดังกล่าวมา ได้รับกระแสนับสั่งไปให้ทรงตรวจตราลักษณะการปกครองของนานา ประเทศเป็นข้อสำคัญด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเวลานั้นกระทรวง เสนาบดีที่ได้จัดการเป็นระเบียบเรียบร้อยตามสมควรแก่สมัยแล้ว มีแต่ กระทรวงการต่างประเทศกระทรวงเดียว กระทรวงอื่นๆ ยังคงทำอยู่ ตามแบบโบราณบ้าง ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงระเบียบการแต่เล็กน้อยบ้าง กระทรวงและกรมซึ่งได้ทรงจัดตั้งขึ้นใหม่นอกจากกระทรวงเสนาบดีก็มี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ถึงเวลา สมควรที่จะจัดกระทรวงเสนาบดีทั้งปวง ให้ทำการตามหน้าที่ติดต่อเป็น รัฐบาลอันเดียวกันตามแบบแผนประเทศที่รุ่งเรือง จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารเสด็จไปตรวจตราลักษณะการปกครองของ นานาประเทศ มาประกอบกับการที่ทรงพระราชดำริ เพราะเหตุนี้ เมื่อ เสร็จราชการในยุโรปแล้ว สมเด็จพระยามกุฎราชกุมารจึง เสด็จกลับมาทางอเมริกาและประเทศญี่ปุ่นด้วย และเมื่อเสด็จมาถึง

ประเทศญี่ปุ่นนั้น รัฐบาลญี่ปุ่นแสดงความประสงค์ที่จะให้ทางพระราชไมตรีในระหว่างประเทศญี่ปุ่นกับประเทศสยามกลับมีขึ้นเหมือนแต่โบราณ จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปกการทรงทำหนังสือแสดงทางไมตรีมีกับญี่ปุ่นในเวลาเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ กรุงโตเกียวใน

ครั้นสมเด็จพระยาเทวะวงศวิโรปกการเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ กราบบังคมทูลรายงานการที่ได้ไปตรวจตราวิธีปกครองในนาประเทศ จึงโปรดฯ ให้เริ่มตั้งเสนาบดีสภาขึ้นในปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ แต่มีพระราชประสงค์จะทรงทดลองการที่ทรงพระราชดำริจัดขึ้นใหม่นั้น ให้เห็นประโยชน์แน่นอนก่อน จึงยังมีได้ประกาศแก้ไขตำแหน่งเสนาบดีเป็นแต่โปรดฯ ให้เสนาบดีตามตำแหน่งเดิม คืออรรคมหาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ อรรคมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๑ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ นายกกรมการซึ่งบัญชาการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๑ เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ๑ กบอธิบดีกรมต่างๆ ซึ่งทรงกะว่าจะยกขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดีอีก ๖ ตำแหน่ง คือกรมยุทธนาธิการ ๑ กรมพระคลังมหาสมบัติ ๑ กระทรวงศาลยุติธรรม ๑ กรมธรรมการ ๑ กรมโยธาธิการ ๑ กรมราชเลขาธิการ ๑ รวม ๑๒ ตำแหน่งนี้ประชุมเป็นเสนาบดีสภา เสด็จประทับเป็นประธานเอง มีการประชุมปรึกษาหารือราชการต่างๆ เป็นเนื่องนิจมา ๓ ปี จนทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรใช้เป็นแบบแผนในการปกครองพระราชอาณาจักรได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศตั้งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีความในประกาศดังนี้

ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี (๑)

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสรุสิ่งหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุษขยรัตนราชรวีวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้และดินแดนทั้งหลายที่ใกล้เคียง คือลาว มะลายู กะเหรี่ยง ฯลฯ ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า มีพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้เจริญยิ่งขึ้นไปทุกเวลา และจะรักษาขนบธรรมเนียมที่ดีให้คงมีอยู่ และจะผ่อนผันแก้ไขการที่เสียให้หมดสิ้นไป เพื่อประโยชน์ที่อาณาประชาราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุขท่ามาหากินโดยชอบ บ้านเมืองจะได้รุ่งเรืองเจริญทันกับกาลสมัยที่เป็นทั่วไปในโลกนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการบ้านเมืองย่อมจะเป็นที่เรียบร้อยได้ ด้วยจัดการแบ่งกระทรวงหน้าที่พนักงานให้ทำการเป็นหมวดเป็นหมู่ให้สมควรแก่กำลังสติปัญญาสามารถของผู้ที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งนั้นๆ และต้องแบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นส่วนเป็นแผนกตามกระทรวง ราชการทั้งปวงจึงจะสำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเป็น เพื่อว่าถ้าทรงพระราชดำริจะให้จัดการสิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันท่วงที ไม่มีที่ติดขัดข้องด้วย การดีการเจริญทั้งปวงอันเป็นพระบรมราชประสงค์ ให้มีเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ประชาชนนั้นจึงจะเป็นผลสำเร็จบริบูรณ์ได้ เพราะเหตุฉะนี้ จึงได้ทรงพระราชดำริแก้ไขธรรมเนียมกระทรวงของการ

(๑) ประกาศนี้เข้าใจว่าสมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการเป็นผู้ร่างตามกระแสรับสั่ง

ที่เสียอยู่ให้ดีขึ้นใหม่มาเป็นชั้น ๆ ตามกาลสมัยที่มีราชการหน้าที่นั้น
เกิดขึ้นใหม่ เพื่อการเจริญแก่บ้านเมืองดังกล่าวมาแล้ว และเจ้ากระทรวง
ใหญ่ในพระราชกำหนดกฎหมายเดิมมีอย่างไร ไม่ต้องกล่าวด้วยย่อมทราบ
อยู่ทั่วกันแล้ว แต่ตำแหน่งนั้นๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเดิม
บ้างบางคราว และงดเว้นเสียบ้างตามเวลาที่ควรจะมีจะเป็น จะกล่าว
ตั้งแต่เสนาบดี ๖ ตำแหน่งที่มีอยู่แต่แรกได้เกลิงถวัลยราชสมบัติมา มี
อรรคมหาเสนาบดี ๒ คือ (๑) เสนาบดีกรมมหาดไทย ที่สมุหนายก
ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง (๒) เสนาบดีกรมพระกลาโหม
ที่สมุหพระกลาโหม ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง และการ
ทหารบกทหารเรือ จตุสดมภ์ทั้ง ๔ คือ (๑) เสนาบดีที่พระคลังได้บังคับ
บัญชาการต่างประเทศและกรมพระคลัง (๒) เสนาบดีกรมเมือง ได้
บังคับบัญชาการรักษาพระนคร และความนครบาล (๓) เสนาบดีกรมวัง
ได้บังคับบัญชาการในพระบรมมหาราชวังแล (๔) เสนาบดีกรมนาที่
เกษตราธิบดี ได้บังคับบัญชาการไร่นา รวมเป็น ๖ ตำแหน่ง นับว่าเป็น
ตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดีหรือลูกขุน ณ ศาลาและในที่ประชุมนี้
บางที่มีพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ และขุนนางผู้ใหญ่บางท่าน
อย่างเช่นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
นั้นเป็นต้นอยู่ในที่ประชุมนี้ด้วย ครั้นต่อมาในปีกุน สัปดาห์จตุศักราช
๑๒๓๗ (ร.ศ. ๙๔) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกกระทรวง
พระคลังออกจากกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้น^(๑)
และในปีมะแม เบญจศก จตุศักราช ๑๒๔๕ (ร.ศ. ๑๐๒) ได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เติมกระทรวงโทรเลขและไปรษณีย์ขึ้นใหม่
และในปีกุนนพศก จตุศักราช ๑๒๔๙ (ร.ศ. ๑๐๖) ได้ทรงพระกรุณา

(๑) ประกาศตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ปีกุนประกาศแยกกระทรวง

โปรดเกล้าฯ ให้แยกกรมทหารบกทหารเรือออกจากกรมพระกลาโหม ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น และในรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมโยธาต่างๆ ที่อยู่ใ้ในกระทรวงต่างๆ มาตั้งเป็นกระทรวงโยธาธิการขึ้น และรวมกรมโทรเลขไปรษณีย์เข้าในกระทรวงโยธาธิการ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมธรรมการและสังฆการีที่ขึ้นอยู่ในกรมมหาดไทยมารวมกับกรมศึกษาธิการเป็นกระทรวง ๑ ต่างหากแล้ว บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า กระทรวงเมืองซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเป็นกอมมิตตี บังคับการมาแต่ปัจจุ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๕) นั้น ได้จัดการแก้ไขเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ ควรให้เลิกกอมมิตตีนั้นเสีย ให้คงเป็นเสนาบดีไปตามเดิม และกระทรวงเกษตรราธิการที่ได้บังคับการโรงภาษีสินค้าเข้าออกนั้น ให้ยกไปขึ้นกระทรวงพระคลัง ให้คงแต่เกษตรพาณิชย์การ และการเกษตรรากรที่จะจัดขึ้นใหม่ต่อไป และกระทรวงยุติธรรมที่จะได้รวบรวมผู้พิพากษาและตระลาการพิจารณาคดีความนั้นก็ให้จัดการขึ้นต้นพอจะให้ราชการเป็นไปได้ในแห่งเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นกระทรวงใหญ่ขึ้น และกรมพระอาลักษณ์มีราชการหน้าที่มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นกระทรวงใหญ่เรียกว่ากระทรวงมูรธาธร และกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการจัดลงเป็นแบบแผน และควรให้แก่กระทรวงเป็นกรมยุทธนาธิการบังคับบัญชากรมทหารบกทั้งปวง มีผู้บัญชาการให้มียศเสมอเสนาบดี และให้เข้าไปประชุมเสนาบดีด้วย แต่การบัตรหมายราชการทั้งปวงนั้น ให้กรมพระกลาโหมเป็นเจ้าของหน้าที่ไปตามธรรมเนียมเดิม และกรมทหารเรือกรมช่าง กรมแสง ซึ่งยกไปกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ให้ยกมาขึ้นกรมพระกลาโหม เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดมีกระทรวงใหญ่

ให้ประชุมกันปรึกษาราชการตามหน้าที่ซึ่งเกี่ยวข้องกัน เป็นที่ประชุมเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เรียกว่าเสนาบดีสภา หรือลูกขุน ณ ศาลา อันจะมีหน้าที่รวมกันและต่างกันโดยแผนก ซึ่งมีพระราชบัญญัติต่างหาก จะประกาศต่อไปภายหลังแล้วดังนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้บรรดาเสนาบดีทั้งปวงนี้ให้มียศเสมอเหมือนกันทั้งสิ้น ไม่ให้ถือว่าเป็นอรรคมหาเสนาบดีหรือเป็นจัตตุสดมภ์ หรือเป็นเสนาบดีตำแหน่งใหม่ และพนักงานต่อไปหน้าที่ของกระทรวงต่างๆ ทั้งปวงนี้จะได้มีพระราชบัญญัติออกในภายหลังด้วย

เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งขึ้นใหม่ฉะนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการกรมมหาดไทยทุกวันนี้มีมากขึ้น และต้องการเร็วจะทอดทิ้งให้เป็นไปเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ เจ้าพระยารัตนบดินทรที่สมุหนายกนั้นก็ชรา ร่างกายทุพพลภาพมาก จะเข้ามารับราชการประจำตามหน้าที่ซึ่งต้องเป็นไปในปัจจุบันนี้ก็ไม่วาย แต่เจ้าพระยารัตนบดินทรได้รับราชการมีความชอบมาหาได้มีความผิดร้ายในราชการอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ๗ ให้ยกขึ้นเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ ไม่ประจำการกระทรวงตามอย่างเช่นเคยมีมาแต่ก่อน และให้เข้าในที่ประชุมเสนาบดีสภาได้เป็นครั้งเป็นคราว ตามเวลาที่สามารภทำได้ คงให้มีบรรดาศักดิ์นามสมุหนายกอยู่ตามเดิม และโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพรับตำแหน่งที่เสนาบดีบังคับบัญชาการในกระทรวงนั้นทั่วไป อนึ่งกระทรวงเมื่อนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งได้เป็นกอมมิตตีผู้หนึ่งแต่ก่อนนั้น เป็นเสนาบดีว่าการกรมพระนครบาล อนึ่งกระทรวงโยธาธิการที่โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์ เป็นอธิบดีอยู่แต่ก่อนแล้วนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๗ ให้ยกเป็นเสนาบดีขึ้น อนึ่งกระทรวงธรรมการและศึกษาธิการ

ที่ว่างอยู่ด้วย โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเออ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ไปเป็นเสนาบดีกรมมหาดไทยแล้วนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการมาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการและศึกษาธิการ หนึ่งกระทรวงเกษตราธิการที่ว่างอยู่ ด้วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการและศึกษาธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์การ หนึ่งกระทรวงยุติธรรม และกระทรวงมรุธาธรที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นใหม่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าห้องยาเออ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เป็นเสนาบดีว่าการยุติธรรม และพระเจ้าห้องยาเออ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดาเป็นเสนาบดีกระทรวงมรุธาธร หนึ่งกรมยุทธนาธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าห้องยาเออ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดชเป็นผู้บัญชาการ หนึ่งตำแหน่ง เสนาบดีอีก ๔ กระทรวงที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงมานี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงอยู่ตามเดิม^(๑) ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งและยศเสนาบดีทั้งปวงนี้ อุตสาห์ทำการตามหน้าที่ให้สำเร็จโดยพระบรมราชประสงค์ ความงามความดีจะได้มีแก่ราชการและบ้านเมืองจะได้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ เป็นวันที่ ๘๕๔๓ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ในการจัดตั้งเสนาบดีสภานี้ เป็นการสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระยาเทวะวงศวโรปการได้เป็นที่ทรงปรึกษาหารือโดยฉะเพาะพระองค์มาแต่แรก และเมื่อตั้งที่ประชุมเสนาบดีสภาแล้ว ได้

(๑) เจ้าพระยารัตนาธิเบศร เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๒ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ เสนาบดีกระทรวงคลัง ๔ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง

ทรงเป็นหัวหน้าเสนาบดีในที่ประชุมเสนาบดีสืบมาทั้ง ๒ รัชกาลจนตลอดพระชนมายุ ถ้าจะประมวลเวลาได้ถึง ๓๑ ปี เรื่องพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการแต่ตั้งเสนาบดีสภามาแล้ว ยากที่จะนำมาเรียบเรียงในที่นี้ เพราะราชการบ้านเมืองในรัชกาลที่ ๕ ที่ได้จัดให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในระยะเวลา ๑๘ ปีนั้นมากมายหลายอย่างนัก อย่างใดที่จะไม่ได้เกี่ยวเนื่องถึงพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการนั้นแทบจะไม่มี ถ้าจะพรรณนาให้หมด ก็คือว่า จะต้องแต่งเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ตลอดในตอนนั้น เห็นจะยืดยาวเกินประมาณ แต่การที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในตอนนี้อย่างไร มีกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระราชทานพระพรแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเมื่อพระชันษาครบ ๕๐ ได้นำสำเนาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง กรมหลวงเทวะวงศโรปกการ

ฉันได้ทราบว่าเป็นปีที่เราทำบุญวันเกิดอายุครบ ๕๐ ปี จะกล่าวว่ามีควมยินดีที่เราอายุมาถึงเพียงนั้นก็มีใช่ ความยินดีบังเกิดจากและถอยหลังขึ้นไป ว่าเธอกับฉันได้ทำราชการ และมีความรักใคร่อาศัยกันและกันส่วนพี่น้อง ตั้งแต่เรายังเป็นเด็กด้วยกันมาล่วงเวลาช้านาน จนถึงนับว่าเป็นคนแก่ด้วยกัน การที่ได้ทำมาแล้ว ล้วนเป็นการสำคัญๆ ที่ได้ก้าวล่วงข้ามมาเป็นชั้นๆ จนถึงเวลาบัดนี้ เป็นข้อที่ควรยินดีต่อความสำเร็จอันเรามุ่งหมายได้กระทำให้เป็นไปได้ถึงเพียงนี้ เมื่อระลึกถึงกาลล่วงมาแล้วเช่นนี้ให้บังเกิดควมยินดีปลื้มเปรมในใจ จึงอาจจะนำมาชักชวนเธอให้ระลึกถึง แล้วและบังเกิดควมยินดีในใจเช่นได้เกิดขึ้นแก่ตัวฉัน เมื่อควมยินดีเกิดขึ้นเช่นนั้น ก็นับว่าเป็นมงคลอันอุดม

ส่วนการในอนาคต เมื่อพิจารณาดูฉันกับเธอก็ยังทำการมาด้วยกันอยู่ในเวลานี้ มีท่าทางที่จะได้อาศัยกันและกัน ทั้งราชการแผ่นดิน และการในส่วนตัวสืบไปภายหน้าอีกช้านาน ไม่มีเหตุอันใดที่จะให้สอດ แคล้วสงสัย ว่าเราจะไม่ได้ทำการไปด้วยกันจนสุดควมสามารถ เมื่อแลดูการเช่นนี้ก็ให้เกิดควมยินดีปรีดาในใจ ว่ายังจะได้ร่วมสุขร่วมทุกข์กันไปอีกนาน นับว่าเป็นมงคลประการที่สอง

อนึ่ง ด้วยเดชะควมสัตย์ที่ฉันตั้งใจประพฤติตัวอยู่ในธรรม ดำเนินราชการด้วยควมมุ่งหมายให้ดำรงอิสสรภาพของแผ่นดินและให้มีความสมัคสรโมสรในพระราชวงศานวงศ์ และให้อาณาประชาราษฎร์ มีความสุขสำราญเจริญด้วยโภคทรัพย์ นี่เป็นควมสัตย์ซึ่งตั้งอยู่ในใจฉัน อันสัตยาธิษฐานนี้ย่อมถือมาแต่โบราณว่า เมื่อนำมาแสดงเป็นสัจจา

อิษฐานแล้วจึงตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็อาจจะสำเร็จได้
โดยมากดังนี้

อาศัยเหตุที่ตั้งแห่งความสวัสดิ์ ที่ได้ยกมากล่าวแล้ว ๓ ประการ
เป็นที่ตั้ง ขออำนาจพรให้เธอมีชนมาอายุยืนนาน ประกอบด้วยกำลังกาย
และปฏิภาณยังยืนมั่นคงสืบไปในภายหน้า ความมั่นคงอันนี้จึงเป็น
เครื่องนำมาแห่งความสุขสมนัสสวัสดิ์มงคลแก่ตัวเธอ ในอภิลักขิตสมัย
อันนี้และปีซึ่งจะเป็นไปในภายหน้า

ฉันได้ส่งเงิน ๕๐ ชั่งมาทำขวัญเท่าปีอายุของเธอปีละชั่ง เป็น
ส่วนพระราชทานของพระราชา กับดุมมือสำหรับหนึ่งส่งมาเป็นส่วนซึ่ง
มิตรที่รักให้ต่อเธอ ขอให้รับไว้ใช้เป็นทีระลึกถึงกันสืบไป

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้^(๑) ทั้งตำแหน่งและหน้าที่ของสมเด็จพระ
กรมพระยาเทวะวงศโรปกการ ยิ่งสำคัญขึ้นกว่าในรัชกาลก่อนเพราะเป็น
เวลาเปลี่ยนรัชกาลและพระองค์ทรงเป็นหัวหน้าเสนาบดีทั้งปวงดั่งกล่าว
มาแล้วประการ ๑ เพราะพระองค์ทรงเป็นพระมาตุลาผู้ใหญ่ในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ ประกอบด้วยทรงพระเกียรติคุณ
สุนทรจรรยา เป็นที่สรรเสริญของบุคคลทุกชาติทุกชั้นบรรดาศักดิ์ จึงได้
ทรงรับความนับถือของคนทั้งหลายทั่วไป ว่าเป็นหลักในราชการแผ่นดิน
รองแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมาด้วยประการฉะนี้ ทรงพระ
กรุณาโปรดฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นกรมพระในคราวทรงตั้งกรม
เจ้านายเป็นฤกษ์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อปีกุน พ.ศ.๒๔๕๔ มีคำประกาศ
ทรงยกย่องพระเกียรติคุณและความชอบความดีดังนี้

(๑) รัชกาลที่ ๖

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ
 วโรปการ เป็นพระเจ้าบรมวงศ์ผู้ใหญ่ อันพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องและทรงพระเมตตาเป็นอันมาก
 ทั้งเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ได้ทรงรับราชการฉลอง
 พระเดชพระคุณเป็นเสนาบดีมานานยิ่งกว่าเสนาบดีทั้งปวงในกาลบัดนี้
 อันหน้าที่ราชการในพเนจรต่างประเทศนั้นเล่า ก็นับว่าเป็น
 ราชการอันสำคัญและยากยิ่งนัก เพราะต้องทรงพระดำริคอยหาอุบายที่
 จะรักษาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศให้คงดี
 เป็นที่ปรองดองกันอยู่เสมอ ต้องคอยทรงระวังรักษาพระเกียรติยศแห่ง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมือง มิให้มี
 สิ่งใดมากระทบกระเทือน อันจะทำให้พระบรมเดชานุภาพมีหนทางที่จะ
 เสื่อมถอย หรือเป็นที่สบประมาทได้แม้แต่นิดเดียว คอยทรงระวัง
 พิจารณาดูความเจริญแห่งชาติอื่นๆ ว่าจะดำเนินไปทางใดแล้วและคอย
 จัดการทางฝ่ายกรุงสยามให้เป็นไปตามสมควรเทียบทัน นานาประเทศ
 มิให้เสียเปรียบเขาได้ ในการเหล่านี้ก็ย่อมจะต้องมีเวลาที่ทรงศึกษา
 ได้ถึงข้อราชการกับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศอยู่เนืองๆ การที่ได้ทรง
 กระทำมาแล้วในทางนี้ นับว่าเป็นที่เรียบร้อยทุกคราวมา ทั้งชนชาว
 ต่างประเทศก็พากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถและเป็นที่นิยมใน
 พระอัธยาศัยอันสุภาพ ฝ่ายชาวไทยทั่วไปก็นิยมอยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์
 เธอ ๙ กอปรด้วยพระสติปัญญาสามารถ ทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ต่างๆ
 ทั้งหนทางแห่งพระดำริก็เป็นอย่างสุขุมรอบคอบ ปราศจากอคติทั้ง ๔
 ประการ พระวาทะก็ไพเราะอ่อนหวานเป็นที่ฟังใจ มีพระอัธยาศัยกอปร
 ด้วยเมตตาการุณยภาพ จึงเป็นที่ควรนับถือได้

อึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ ก็เป็นพระราชโอรสเสนาบดีแห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีได้ทรงสำแดงความจงรักภักดีในส่วนพระองค์มาโดยอเนกประการ นับว่าเป็นมนตรีที่ปรึกษาในส่วนพระองค์อันประเสริฐ สมควรที่จะเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ เป็นที่ควรเคารพได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศโรปกการ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระเทวะวงศโรปกการ ชาติติยพิศาลสุรบดี ศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอนเกศาสตรวิบูลย์ เกียรติจัญญไพรัชการสุภสมาจารสารสมบัติ มัทวมตตาทายาศัย ศรีรัตนตรัยคุณานุสรสุนทรธรรมิกบพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวังจงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพัฒนามงคล วิบูลย์คุณผลสกลเกียรติยศ เดชานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรง เลื่อน	{	เจ้ากรม เป็นพระเทวะวงศโรปกการ	ถือศักดินา ๘๐๐
		ปลัดกรม เป็นหลวงภูบาลสวามิภักดิ์	ถือศักดินา ๖๐๐
		สมุหบัญชี เป็นขุนรักษัพยุพพล	ถือศักดินา ๔๐๐

ต่อมาทรงพระราชดำริว่า ที่ได้ทรงเลื่อนเป็นกรมพระนั้นยังไม่พอแก่ความชอบความดีที่ได้มีมาแต่หนหลัง และยังไม่สมแก่ที่ทรงเคารพนับถือ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ฯ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๕ อีกครั้ง ๑ มีคำประกาศดังนี้

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศโรโปการ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงกระทำความดีความชอบทั้งในราชการแผ่นดิน และในสวนพระองค์แต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนรัชกาลปัตยุบัน ราชการในหน้าที่จะมีสำคัญประการใด และได้ทรงจัดราชการนั้นๆ ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยประการใด มีปรากฏในประกาศเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว ต่อมาราชการในหน้าที่ยิ่งสำคัญหนักขึ้น กล่าวคือการรักษาความเป็นกลางในระหว่างมหาประเทศ ที่มีทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามทำสงครามแก่กัน อาศัยที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้กิจการในหน้าที่โดยทั่วถึง จึงได้ทรงผ่อนผันจัดราชการนั้นๆ ให้เป็นไปตามกระแสพระบรมราโชบายมิได้คลาดเคลื่อน จึงมิได้มีเหตุกระทบกระเทือนให้เป็นที่มิวิหองแก่ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ แม้แต่เล็กน้อย เป็นเหตุประกอบให้เจริญพระราชอิสริยยศปรากฏพระเกียรติคุณแผ่ผ่านไป กระทำให้มหาประเทศทั้งปวงมีความนิยมนับถือพระราชกฤดาภินิหารยิ่งขึ้น จนสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงถวายพระราชอิสริยยศตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกอังกฤษ และทรงรับตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกสยาม อันพระราชาธิบดีในชมพูทวีปยังมีได้เคยทรงรับเช่นนั้นเป็นต้น ในสวนพระองค์ทรงเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศโรโปการ เป็นเอกอรรคมন্ত্রীผู้ที่ได้ทรงปรีชาสรรพราชกิจน้อยใหญ่ได้สมพระราชหฤทัยทุกเมื่อ เพราะพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ พระองค์นั้นทรงมีความชำนาญในเชิงรัฐประศาสนโอบาย หาผู้ใดเปรียบปานได้โดยยาก ทั้งทรงเป็นผู้ที่กราบบังคับทูลความเห็นโดยตรงทุกเมื่อ โดยความจงรักภักดี และประกอบด้วยสัตยธรรมสุจริตธรรม ปราศจากอคติทั้งสี่ประการ จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและทรงเคารพอยู่พระองค์หนึ่ง

อนึ่งก็ทรงพระเจริญวัยอยู่ในชั้นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แล้วสมควร
จะเพิ่มพระราชอิสริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระเทวะวงศโรปกการ เป็นสมเด็จพระยามหาจักรี
ในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะ
วงศโรปกการ ขัตติยพิศาลสุรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรภราดร สโมสร
อเนกนิตีปริชา มหาสุมนต์ยานุวัตรวิบูลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทร
ปฏิภาณ นริรุกติญาณวิทยาคุณนาทิสาสตร์ ไทรกลานูวาทนาทนาปกรณ
เกียรติกำจรจิรกาลบริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตร มัทวเมตตา
ชวาธยาศัยศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถบพิตร นาคนาม
ให้ทรงศักดินา ๓๕,๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล
ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบูลย์ศุภผลเกียรติยศ
อิสริยยศกิตติเดชาอนุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรง เลื่อน	{	เจ้ากรม เป็นพระยาเทวะวงศโรปกการ	ถือศักดินา ๑,๐๐๐
		ปลัดกรม เป็นพระยาภูบาลสวามิภักดิ์	ถือศักดินา ๘๐๐
		สมุหบัญชี เป็นหลวงรักษัพยุพพล	ถือศักดินา ๕๐๐

นอกจากพระราชทานพระเกียรติยศดังได้กล่าวมาแล้ว ยังทรงพระ
กรุณาโปรด ฯ ให้สร้างวังเทวะเวสม์พระราชทาน ที่ริมแม่น้ำ ณ ตำบล
บางขุนพรหม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้
พระราชทานที่ดินไว้แต่ก่อนนั้น ให้เป็นที่ประทับให้ทรงพระสำราญใน
เวลาเมื่อมีพระชันษามาก เมื่อสร้างวังนั้นสำเร็จได้เสด็จขึ้นวังพร้อมกับ
ทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ และอายุหม่อมใหญ่ เทวะกุล ณ

กรุงเทพ ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ สมเด็จพระยาเทเว
วงศ์วโรปการทรงระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณ ได้ทรงพระนิพนธ์
คำประกาศไว้ข้างต้นหนังสือแสดงคุณานุคุณซึ่งทรงพิมพ์แจกในงานนั้น
มีความดังนี้

คำประกาศแจ้งความ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
ชตติยพิศาลสุรบดีบรมราชินีศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอนเณนิตปรีชา
มหาสมันตยานุวัตรวิบูลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณ นิรุกติ
ญาณวิทยาคณนาทิสาสตร์ ไทรกลานุวาทนานาปกรณ์ เกียรติกำจร
จิรกาล บริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตร มัทวเมตตาสวาทยาศัย
ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถบพิตร ขอประกาศแต่
พระสงฆ์เถรานุเถระเป็นอาทิ และแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งพบปะ
คำประกาศนี้โดยความเคารพว่า

ข้าพระพุทธเจ้ามาระลึกถึงอายุซึ่งล่วงมาครบ ๖๐ ปี อันเป็น
กาลกำหนดที่นิยมกันในทวีปตะวันออก ว่าเป็นเขตต์ของความชรา และ
ถ้าว่าตามจำนวนในสถิติพยากรณ์ของประเทศซึ่งรอบรู้วิชารักษาโรคอย่างดี
ที่สุดแล้ว ก็ปรากฏว่าบรรดามนุษย์ชนที่เกิดมาในโลกนี้นับประมาณว่า
๕ คนแล้ว เมื่อมีอายุถึง ๖๐ ปี ก็คงจะมีชีวิตเหลืออยู่สัก ๒ คนเป็นอย่าง
มากที่สุด มีแต่จะน้อยลงไปกว่านี้ตามความไม่เที่ยงของสังขารทั้งปวง

ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความปีติยินดีนัก ที่เป็นบุญของข้าพระพุทธ
เจ้าได้มาประสบพบปะพระบรมพุทธานุภาพ ได้มีบูรพการีทั้งหลายซึ่ง
ประกอบพร้อมด้วยปัญญาบารมีและกรุณาบารมีอย่างยิ่งแล้ว และได้มี
เจ้านายอันประเสริฐของตนทรงอุปการะทำนุบำรุงและชุบเกล้าฯ เสียไว้

ให้บริบูรณ์ด้วยศศกิติและสมบัติทั้งปวง อันควรที่วิญญูชนจะพึงปรารถนาได้โดยอเนกประการเหลือที่จะพรรณนาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความระลึกถึงพระเดชพระคุณแห่งบูรพการีและคุณานุคุณูปการทั้งหลาย มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นต้น เป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจและประกอบการที่ฉลองพระเดชพระคุณ อยู่เสมอมิได้ขาด แต่กระนั้นแล้วก็ยังหาคำหรือเทียบทันพระคุณทั้งหลาย ที่ได้ทรงมีอยู่แก่ข้าพระพุทธเจ้านี้ไม่

อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ามาคำนึงถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมหาสงครามขึ้นแพร่หลายทั่วไปในโลกนี้อยู่กว่า ๔ ปีเศษ พังสบบลงได้ในเร็ว ๆ นี้ ด้วยความเป็นธรรมมีชัยชนะความไม่เป็นธรรม และข้าพระพุทธเจ้าได้แลเห็นผลของลักษณะการปกครองของประเทศทั้งหลายในโลกนี้ ที่มีวิธีต่างๆ กันตามความนิยมของประเทศต่างๆ ทั้งหลายนั้นโดยชัดเจนแล้วว่า ประเทศใดๆ ซึ่งผู้เป็นเจ้าของใหญ่สถิตย์อยู่ในธรรมประเทศนั้นๆ ก็ย่อมอยู่เย็นเป็นสุขทั่วไปทั้งประเทศ และคุณความดีของผู้ปกครองประเทศที่เป็นธรรมนั้น ย่อมมีชัยชนะความไม่เป็นธรรมในประเทศอื่นได้ เพราะเหตุฉะนั้นมหาประเทศทั้งหลายจึงได้ตกลงกันตามความซึ่งประธานาธิบดีอเมริกันได้ริเริ่มให้จัดการเพื่อให้ประเทศทั้งปวงเข้าร่วมกันเป็นสามัคคีพวกเดียวกัน ที่จะให้มีความสงบเรียบร้อยในโลก โดยรักษาธรรมในระหว่างประเทศทั้งหลายให้มั่นคงยิ่งขึ้นกว่าก่อนๆ มา

เมื่อว่าถึงทศพิธราชธรรมแล้ว แม้จะนับเพียงแต่เนื้อหาของคัมภีร์ธรรมนั้น วิญญูชนผู้ใหญ่ในประเทศที่เป็นอริยธรรมทั้งหลายก็ยังสามารถชี้ให้เห็นว่าเป็นเครื่องนำมาแห่งความสงบราบคาบเรียบร้อยได้ทั่วไป มีตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นกล่าวได้ดังต่อไปนี้ คือ

ท่านอัครมหาเสนาบดีอังกฤษคนก่อนผู้มีนามว่า แอสควิท ได้กล่าวอ้างถึงคำประธานาธิบดีอเมริกันคนก่อน ผู้มีนามว่า ลินคอล์น ว่าได้

กล่าวถ้อยคำอันควรจดจำไว้ตั้งนี้ว่า ด้วยความไม่ปองร้ายเกรี้ยวกราด แก่ใคร ๑ ด้วยการบำเพ็ญทานทั่วไป ๑ ด้วยความมั่นคงอยู่ในธรรม ๑ ควรที่เราทั้งหลายจะพยายามให้เป็นผลสำเร็จได้ เพื่อให้มีความสงบ ราบคาบเรียบร้อยอยู่โดยตรงและโดยช้านานที่สุดแก่ประเทศของเราเอง กับทั้งประเทศทั้งหลายด้วยแล้ว และกล่าวเติมว่าประธานาธิบดีอเมริกัน ผู้มีนามว่าวิลสัน ในปัจจุบันนี้ ก็ได้กล่าวความตามทำนองเดียวกันนี้ อีกด้วยเหมือนกัน

อนึ่งอัครมหาเสนาบดีฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่าคลามังโซ ได้กล่าวไว้ในที่ชุมนุมผู้แทนราษฎรเมื่อสงบศึกลง และได้พิมพ์ประกาศ ไว้ทุกๆ หัวเมืองในประเทศฝรั่งเศสแล้วนั้นว่าประเทศฝรั่งเศสเป็นผู้ตั้ง อยู่ในความที่ควรจะคิดเห็นและรู้ได้ดียังยิ่ง แห่งความที่ไม่มีเบียดเบียนหรือความกรุณาต่อมนุษยซึ่งมีอยู่ทั่วไปในโลกแล้ว และประเทศ ฝรั่งเศสปรารถนาที่จะรักษาและพยายามให้คนถือธรรมอันนี้ไว้

อนึ่งอัครมหาเสนาบดีญี่ปุ่นในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่า ฮารานัน ได้กล่าวตั้งแต่สงครามครั้งนี้สงบแล้ว ประเทศทั้งหลายทั้งปวงคงต้อง เปลี่ยนธรรมเนียมระหว่างนานาชาติ โดยใช้ความเที่ยงตรงและความ ไม่เบียดเบียน หรือความกรุณาต่อมนุษยทั้งสองนี้เป็นหลักสำหรับการ ที่คบหากันในระหว่างนานาชาติทั้งปวง

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราทั้งหลายทรงสถิตย์อยู่ในพระราชธรรม ๑๐ ประการ มีทานเป็นองค์ธรรมเบื้องต้น จนอวิโรจน์ เป็นอวสาน อย่างนี้ยิ่งมากกว่าและดีกว่าที่กล่าวมาแล้ว และโดยเดชะพระบารมีนั้น กรุงสยามจึงมีความอยู่เย็นเป็นสุขและมีสงบราบคาบ เรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศ เป็นที่พึงที่พำนักของคนไทย ทั้งปวง พระเดชพระคุณอันยิ่งใหญ่หลวงหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้ามีความระลึกและรู้สึกในใจอยู่ดังกล่าวมาข้างต้น
นี้แล้ว จึงถือเอาโอกาสนี้ที่จะบำเพ็ญการกุศล ทำบุญอายุพร้อมกับการ
ขึ้นบ้านเรือนใหม่ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่
ข้าพระพุทธเจ้าและบุตรทั้งหลายของข้าพระพุทธเจ้าด้วย

และในงานการอย่างนี้ มีธรรมเนียมตัวอย่างหนึ่งซึ่งพิมพ์หนังสือ
แจกกัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าหนังสือพระราชนิพนธ์แสดงคุณานุคุณ
อันเป็นพระบรมราชานุศาสนียันั้น เป็นหนังสือดีที่สุดใน
และขรรวาส จึงได้จัดซื้อหนังสือนี้ ๖๖๐ เล่ม เพื่อถวายแด่พระภิกษุซึ่ง
ได้นิมนต์มาในงานนี้ และเหลือจากนั้นจะแจกไปสำหรับที่ว่าการ, มณฑล,
จังหวัด, และอำเภอทั่วไปทุกแห่งที่มีในพระราชอาณาจักร กับได้พิมพ์
หนังสือที่เป็นกลอนคติโลกสำหรับแจกขรรวาสผู้ที่มีไมตรีจิตต์มาช่วยใน
งานของข้าพระพุทธเจ้านี้ด้วย

ในครั้งนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งความตามประสงค์แล้ว และ
กราบทูลขอสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯ
สมเด็จพระมหาสมณะทรงนิพนธ์เป็นคาถาแสดงพระคุณแห่งพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และได้อาราธนาพระธรรมไตรโลกาจารย์^(๔) ช่วย
เก็บความตามข้าพระพุทธเจ้าต้องการจากพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔
บางแห่ง มาประพันธ์เป็นคาถาถวายพระพรไชยรวมกัน ๑๑ คาถา ดังมี
อยู่พร้อมทั้งคำแปลภาษาสยามต่อไปนี้

๑	สยามินโท ฉฎฐโม ราโม	พระบาทสมเด็จพระสมมติเทพ
	เทโว เทวาภิรฤชิต	จอมสยามพระรามลำดับ ๖
	วชิราวุธหุดเถน	อันอุปบัติเทพอภิบาลรักษา
	ธมมิโก ธมมตาณโก	เป็นพระเจ้าทรงธรรม

(๔) คือพระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส บัดนี้

- ทรงวชิราวุธป้องกันธรรม
พระองค์ทรงบำเพ็ญทศพิธราช-
ธรรมเหล่านี้ คือ
- ๒ ทาน สีล ปริจาคา
อาชว มททว ตปี
อกุโกธ อวิหีสณฺจ
ชนฺติ จ อวิโรธนํ
- ๓ อิจฺเจเต ราชธมฺเม โส
ปุเรติ ทสธา จิตฺเต
เยหิ สํวิหิตารกฺขิ
ปชฺ นาทิ ปสาสติ
- ๔ ตายนฺโต โส สทา ธมฺมํ
ธมฺมราโม อธมฺมโต
อปิ อคฺเขน อาเนติ
สนฺติ สนฺตรพาหิรํ
- ๕ สพุทฺธา พุทฺทาโร
มมานุกมฺปมานสา
- ทรงทานทรงศีลทรงบริจาค
ทรงเที่ยงตรง ทรงอ่อนโยน ทรง
เพียร ไม่ทรงกริ้วกราดปองร้าย
ไม่ทรงเบียดเบียน ทรงกรุณาต่อ
มนุษย์ ทรงอดทน ไม่ทรงยินดี
ยินร้าย
- ด้วยราชธรรมโรเล่า
ทรงเป็นที่พึ่งที่พำนัก ปกครอง
ทวยประชา ให้ได้รับอารักขา
อันทรงจัดไว้ดีแล้ว
- พระองค์มีธรรมเป็นที่ทรงยินดี
ทรงป้องกันธรรมไว้จากอธรรมทุก
เมื่อ แม้ต้องเสียราคาค่างวด
เท่าไร ก็ยังทรงนำมาซึ่งความ
สงบราบคาบทั้งภายใน
ทั้งภายนอก
- ทรงพระมหากุณาอุปการะ
ข้าพระพุทธเจ้าเป็นอันมากเสมอ

อหิตานี อปเนติ
หิตานี อุปเนติ จ

มา ทรงนำไปเสียซึ่งสิ่งอันไม่
เป็นประโยชน์ และทรงนำมาซึ่ง
สิ่งอันเป็นประโยชน์

๖ ปฏิการมปสฺสนโต
มุขเน เยนเกนจิ
รามสฺสาทํ นียาเทมิ
สรีรณชิวิตถิจิทำ

ข้าพระพุทธเจ้าไม่แลเห็นว่าจะ
ฉลองพระเดชพระคุณให้คุ้มได้
ด้วยทางใดทางหนึ่ง ขอพระราช
ทานมอบกายถวายชีวิตไว้ใน
พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี

๗ สฎฺฉิวิสฺสาธุกาเลปิ
สมฺมานันํ กโรติ โส
วรมสฺส ปวกฺขามิ
มนสา เม ยถิจฉิตฺ

แม้ในการที่ข้าพระพุทธเจ้ามีอายุ
ครบหกสิบปีแล้วยังทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้ายกย่องอีก
ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระพร
ไชย อันใจของข้าพระพุทธเจ้า
ปรารถนาไว้นั้น

๘ รตนตฺตยานุภาเวน
มยฺหทยจ ปุณฺณเตชสา
อุปทฺทวนฺตรรายา จ
อุปสฺศคา จ สพฺพโส

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย
และเดชะผลบุญซึ่งข้าพระพุทธ-
เจ้าได้กระทำมา ขออย่าให้มีเหตุ
อันตรายอันเสียหาย และความ
ขัดข้องทั้งหลายทั้งปวง

๙ มา กทาจิ สมฺมุสฺสีสุ
รฎฺฉิ สยามานเมวิทํ

มาถูกต้องพ้องพาน
สยามรัฐนี้ในกาลทุกเมื่อ

	ที่ผายุโก อัย ราชา
อนิโฆ มม สามิโก	ขอพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
อันเป็นพระเจ้าอยู่หัวของ
ข้าพระพุทธเจ้า
๑๐	อโรโค สุชิต โหตุ
กิตติมา จ มหทุธโน
อิสสริเย ปติภูชาตุ
รชช การเหตุ โส จิรั	พระองค์นี้จึงมีพระชนม์ยืนยาว
นาน ทรงพระเกษมสุขสำราญ ไร้
พระโรคพาธนิราสทุกชั้นหนัด มี
พระเกียรติยศแผ่ไปในโลก ทรง
บริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติพระราช-
ทรัพย์ ทรงดำรงในพระราช
อิสสรียยศ และเสวยสิริราช
สมบัติอยู่ตลอดกาลนาน
๑๑	ชยต์ ปถวี สพพ์
ชยต์ อรโย สทา
สุยามินุโท โส มหารราชา
โยภิวนุทียเต มยา	ขอพระบาทสมเด็จพระบรมราชา
อิราชเจ้าจอมสยาม จงทรงมีไชย
ชำนะปฐพีทั้งปวง จงมีไชยชำนะ
อริราชศัตรูทุกเมื่อ พระองค์ไ
เล่า อันข้าพระพุทธเจ้าถวาย
อภิวาทบังคมอยู่บัดนี้

ด้วยเดชผลแห่งจิตรที่ข้าพระพุทธเจ้ามีความเลื่อมใสในพระ
รัตนตรัย ขอความสำเร็จจงมีแด่พระมหากษัตริย์ อันเป็นพระเจ้าอยู่หัว
ของเรา ขอความสำเร็จจงมีแก่ชาติและประเทศสยาม

และข้าพระพุทธเจ้าขออุทิศส่วนกุศล ที่ได้บำเพ็ญครั้งนี้แก่ท่าน
ทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งมีความยินดีตามในการบุญอันนี้ด้วยเทอญ

กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๑

เทวะวงศวิโรปการ

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ นอกจากทรงปฏิบัติราชการดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระยามเหศววงศโรปกการ ได้ทรงรับราชการเป็นตำแหน่งพิเศษซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงทำโดยฉะเพาะพระองค์อีกหลายอย่าง เป็นต้นว่าเป็นผู้รักษาราชการพระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ และเป็นนายกสภาการคลัง เป็นนายกรรมการตรวจร่างประมวลกฎหมาย และที่สุดเป็นพนักงานสอบประดิดทินประจำปีที่ใช้ในราชการ เป็นต้น ทั้งเป็นที่ทรงปรึกษาราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ เป็นนิจนรินทร์ สมเด็จพระยามเหศววงศโรปกการ แม้พระชันษามากแล้วยังทรงพระอุตสาหะรับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระกำลังมิได้ย่อหย่อน จะยกมากล่าวพอเป็นนิตศนอุทาหรณ์ ดังเช่นในการตรวจประมวลกฎหมาย ซึ่งข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องพระประวัตินี้ได้มีหน้าที่ร่วมราชการมาแต่แรกตั้งกรมการนั้น สมเด็จพระยามเหศววงศโรปกการได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุมสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง และครั้งหนึ่งประชุมราวสามสี่ชั่วโมงเป็นนิจ ไม่มีเวลาที่จะทรงขาดประชุม แม้เมื่อเริ่มประชวรพระยอดหัวใหญ่ในคราวที่จะสิ้นพระชนม์ มีพระอาการเป็นไขอยู่แล้ว ยังอุตสาหะเสด็จไปประชุมไม่ตรัสบอกแก่สมาชิกที่นั่งในที่ประชุม นั้น จนพระอาการมากไม่สามารถจะเสด็จได้ สมาชิกในที่ประชุมตกใจพากันไปเยี่ยมประชวรที่วัง ยังเฝ้าทรงสั่งกำชับวิงวอนขอให้ช่วยกันทำต่อไป อย่าให้เสียราชการเพราะเหตุที่พระองค์ทรงประชวร ถึงราชการอื่นๆ ในหน้าที่อย่างใดที่พอจะทรงทำได้ ก็ตรัสเรียกไปทำในเวลาทรงประชวรอยู่นั้นตามเคย ถ้าแพทย์และผู้รักษาพยาบาลทูลทัดทานก็ทรงโหม้นสััดเคือง ต้องผ่อนผันถวายให้ทรงทำราชการตามอธยาศัย จนพระอาการเพียบหนักไม่สามารถจะทรงทำได้ จึงต้องทรงละราชการได้ ๓ วันก็สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๘ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชันษาได้ ๖๖ ปี ได้เสด็จดำรงอยู่ในตำแหน่ง

เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสืบเนื่องมา ๓๘ ปี ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งอื่นมาก่อนนั้น ๑๑ ปี ประมวลเวลาที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงรับราชการประจำตำแหน่งสนองพระเดชพระคุณสืบเนื่องมาใน ๒ รัชกาล ถึง ๔๙ ปี

ในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ ณ พระนครปฐม ทรงพระอาลัยในสมเด็จพระมาตุลาธิบดียิ่งนัก ธิบเสด็จกลับเข้ามาทรงนำจัดการพระศพตามราชประเพณี ทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานพระโกศทองน้อยทรงพระศพเป็นพระเกียรติยศพิเศษ ประดิษฐานไว้ ณ ตำหนักวังเทวะเวสม์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเป็นนิจมาจนวันที่ ๑๔ ธันวาคม จึงโปรด ฯ ให้เชิญโกศพระศพซึ่งโปรด ฯ ให้ประกอบพระโกศทองใหญ่ตั้งเหนือเวชยันตราซรด แห่งพร้อมด้วยกระบวนทหารและพลเรือนไปพระราชทานเพลิง ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้เสด็จดำรงฐานันดรยศ เป็นมหาอำมาตย์เอก รัฐมนตรี องคมนตรี และเป็นนายทหารพิเศษยศชั้นนายพันเอก มาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นสมุหมนตรี แล้วทรงเลื่อนยศจากมหาอำมาตย์เอกขึ้นเป็นมหาอำมาตย์นายก และพระราชทานยศพิเศษเป็นตำแหน่งนายกองตรีในคณะเสื่อป่าด้วยอีกอย่าง ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างๆ ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้รับพระราชทานตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้รับพระราชทานเป็นลำดับมาดังนี้ คือ

ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๒

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๑ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์พระรัตนราชวรภรณ์

เมื่อปีชลาศ พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานเพิ่มเข็มราชการแผ่นดิน และเข็มราชการในพระองค์ในเหรียญดุษฎีมาลา

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รับพระราชทานเหรียญราชินี

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ

เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์
เลื่อนเป็นชั้นที่ ๑

รัชกาลปัจจุบัน^(๑)

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์
ชั้นที่ ๑

เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญชिरมาลา

เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์รัตนวราภรณ์

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานสังวาลลงยาราชาวดี
เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานดาราประดับเพชร
เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์มหาวชิราภรณ์มงกุฎสยาม

นอกจากนี้ได้รับพระราชทานเหรียญและเข็มที่ระลึกต่างๆ อย่าง
ชั้นสูงสุดตามพระเกียรติยศอีกหลายอย่าง รวมทั้งพระชัยวัฒน์วราภรณ์
ซึ่งพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

ส่วนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ ซึ่งสมเด็จ ฯ กรม

(๑) รัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๘) กวป.

พระยาเทวะวงศวโรปกการทรงได้รับนั้นล้วนชั้นที่ ๑ ทั้งนี้ จะกล่าวแต่
นามประเทศและนามเครื่องราชอิสริยาภรณ์มีดังต่อไปนี้คือ

ประเทศรัสเซีย	เซนต์อาเล็กซานเดอร์เนฟสกีประดับเพชร ๑
”	เซนต์แอน ๑
ประเทศฝรั่งเศส	เลยองดอนเนอร์ ๑
ประเทศญี่ปุ่น	ดอกโบโลเนีย ๑
”	อาทิตย์อุทัย ๑
ประเทศปรัสเซีย	นกอินทรีสีแดง ๑
”	มงกุฎปรัสเซีย ๑
ประเทศอิตาลี	เซนต์มอริสลาซารุส ๑
”	มงกุฎอิตาลี ๑
ประเทศอังกฤษ	ปริติชเอมไปอาร์ ๑
ประเทศเอสเตรีย	ลีโอโปลด์ ๑
ประเทศเดนมาร์ก	เดนบรอก ๑
ประเทศสวีเดน	วาซา ๑
ประเทศโปรตุเกศ	เยซูคริสต์ ๑
ประเทศราชบรุนสวิก	เฮนรีอีไลออน ๑

สมเด็จพระเจ้า ๗ กรมพระยาเทวะวงศวโรปกการ มีพระโอรสธิดาด้วย
หม่อมใหญ่ เทวะกุล ณ กรุงเทพ ท จ ว, เป็นต้น และมีหม่อมเจ้า
หม่อมราชวงศ์เป็นพระนัดดา ปนัดดามากหลาย จะกล่าวพระนามใน
ที่นี่แต่พระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าที่เป็นพระโอรสธิดา ทั้งที่ได้มีตำแหน่ง
รับราชการ และยังมีตำแหน่งรับราชการ และที่สิ้นชีพิตักษัยไปแล้ว
มีรายพระนามดังนี้

พระโอรสและธิดา ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา เทวะวงศ์วโรปการ

หม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน ท จ ว, เป็นพระชายาในพระเจ้า
พี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

หม่อมเจ้าหญิงบรรสารสนิท

หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา ท จ, เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชินี

หม่อมเจ้าชายสุธาสิโนทัย ท จ ว, ต ช, ต ม, เป็นมหาอำมาตย์ตรี
รับราชการในกระทรวงพระคลัง ฯ

พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์^(๑) ปจ, ป ช, ป ม, เป็นมหาอำมาตย์โท
ผู้ทำการแทนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าหญิงจันทรนิภา เป็นอาจารย์โรงเรียนเบญจมราชาลัย

หม่อมเจ้าชายทศากร ลีนซีพิทักษ์

หม่อมเจ้าหญิงบังอรรัตน ลีนซีพิทักษ์

หม่อมเจ้าชายดำรงสดำรง ต ช, ต ม, เป็นอำมาตย์เอกอุปทูต
สยาม ณ กรุงเฮก

หม่อมเจ้าชายพงศทินเทพ จ ช, จ ม, เป็นนายพันโท เสนาธิการ
กองพลทหารบกที่ ๒

หม่อมเจ้าชายเสพยสุนันต์ ลีนซีพิทักษ์

หม่อมเจ้าหญิงทิพยรัตนประภา

หม่อมเจ้าหญิงนาราวดี

(๑) ถึงรัชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ

หม่อมเจ้าชายตรีทิเพศพงศ์ จ ช, จ ม, นายพันตรี หัวหน้าแผนก
ที่ ๑ กรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายวงศนิรชร จ ม, บ ช, นายพันตรี หัวหน้าแผนก
สำรวจ กรมแผนที่ทหารบก

หม่อมเจ้าชายมรุพรพันธุ์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงกันดากา

หม่อมเจ้าหญิงดารารัจสศรี

หม่อมเจ้าชายปรีดิเทพยพงศ์ จ ม, บ ช, นายพันโท ประจำกรม
เสนาธิการทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงวงศทิพยสุดา

หม่อมเจ้าหญิงอัจฉราฉวี

หม่อมเจ้าหญิงศรีทศาลัย

หม่อมเจ้าชายไตรทิพเทพสุด จ ม, นายร้อยโท สำรองราชการ
กรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายสุรวุฒิประวัติ นายร้อยโท ประจำกรมตำรา
ทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงทัศนศิธร สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายนิกรเทวัญ เป็นรองอำมาตย์เอก ผู้ช่วยที่ ๑
กระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าชายอนันตนรชัย นายร้อยตรี นายทหารฝ่ายเสนา-
ธิการกองพลทหารบกที่ ๑ รักษาพระองค์

หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ท จ, เป็นชายาพระเจ้าวรวงศเธอ
กรมหมื่นภาณุพงศ์พิริยเดช

หม่อมเจ้าหญิงสุชาตามณี

หม่อมเจ้าหญิงสมรศรีโสภา

หม่อมเจ้าชายอาทิตย์อุทัย ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ
 หม่อมเจ้าชายเจริญวัยวัฒนา สิ้นชีพิตักษัย
 หม่อมเจ้าชายวงศานุวัติ ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ
 หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ
 หม่อมเจ้าหญิงแซ่ไซจรัส
 หม่อมเจ้าชายอัสนีฟองฟ้า เป็นมหาดเล็กรับใช้
 หม่อมเจ้าหญิงประภาภรณ์ สิ้นชีพิตักษัย
 หม่อมเจ้าชายโชติศรีภักดี เป็นมหาดเล็กรับใช้
 หม่อมเจ้าหญิงจีราโรหิณี สิ้นชีพิตักษัย

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ที่ได้เก็บเนื้อความมาเรียบเรียงไว้นี้ สาธุชนผู้ใดได้อ่านทราบคงจะมีความเห็นเป็นยุติตอกันว่า พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยคุณทั้งพระชาติพระชนม์ และพระคุณ ควรนับว่าเป็นบุรุษพิเศษ ซึ่งพระนามและความดีจะปรากฏอยู่ในพงศาวดารของสยามประเทศสืบไป เพราะเหตุที่ได้ทรงทำคุณไว้แก่ชาติแก่บ้านเมืองเป็นอเนกสถาน ทั้งที่ได้ทรงปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยความสัตย์สุจริตซื่อตรงจงรักภักดี เพิ่มพูนพระเกียรติยศมาทั้ง ๒ รัชกาล สมด้วยคาถาพระพุทธภาษิตทรงบริหารว่า

“ทุลลโก ปุริสาชฌโณ	น โส สพพตถุ ชายติ
ยตถ โส ชายติ อีโร	ตํ กุลํ สุขเมตติ

บุรุษอาชาไนยคือท่านผู้องอาจ ย่อมหาได้ยาก ย่อมไม่เกิดในที่ทั้งปวง ผู้มีปัญญาอาชาไนยนั้น เกิดขึ้นในตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมได้ความสุข” ดังนี้

พระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ ล้วนข้อความสำคัญแต่งยาก และเวลาที่แต่งก็มีน้อย เหตุ
ด้วยพ้องกับการที่ต้องทำสำหรับงานอื่นๆ อีกหลายงาน ข้าพเจ้าได้เรียบ
เรียงโดยเต็มสติปัญญาสามารถ และด้วยความเคารพรักใคร่ในสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ พระองค์นั้นเป็นกำลัง ตั้งใจแต่งแต่ข้อความ
ซึ่งเห็นว่าเป็นความจริง ข้อสำคัญในเรื่องพระประวัติ ข้าพเจ้ายังนึก
เกรงว่า ความที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงบางที่จะยังบกพร่อง หรือวิปลาศ
คลาดเคลื่อนได้บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้นขออภัยแต่ท่านทั้งหลายด้วย

๑๓ ธ.ค. ๒๔๖๖

สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๖

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ป. สัมพันธ์พาณิชย์ โทร. ๒๕๑๒๓๒๑, ๒๕๑๒๘๖๒
นายประวิทย์ มาสกุลรัตน์ ผู้พิมพ์-ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๕

